ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 16 (2006)

Κοινωνικό κεφάλαιο

Κοινωνικό κεφάλαιο: Μεταξύ θεωρητικής σαφήνειας και σύγχυσης

Σωκράτης Μ. Κονιόρδος

doi: 10.12681/sas.879

Copyright © 2015, Σωκράτης Μ. Κονιόρδος

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κονιόρδος Σ. Μ. (2015). Κοινωνικό κεφάλαιο: Μεταξύ θεωρητικής σαφήνειας και σύγχυσης. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, *16*, 1–38. https://doi.org/10.12681/sas.879

Κοινωνικό κεφάλαιο: μεταξύ θεωρητικής σαφήνειας και σύγχυσης*

Σωκράτης Μ. Κονιόρδος**

Το δίκτυο είναι ο δρων επί της σκηνής.
Randall Collins, 1998

Στην παρούσα εργασία επιδιώκω να προσδιορίσω ορισμένους βασικούς τρόπους εννοιολόγησης του κοινωνικού κεφαλαίου, σε σχέση με τους αντίστοιχους –πλην όμως διαφορετικούς– με τους οποίους η έννοια αυτή έχει εφαρμοστεί. Ξεκινώ με μία αναδρομή στις καταβολές της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου όπου ακροθιγώς γίνεται αναφορά στους Tocqueville, Marx, Durkheim, Weber, Hanifan, Jacobs και Loury. Στη συνέχεια, ακολουθεί μία συνοπτική κριτική παρουσίαση των σχετικών απόψεων των πιο σημαντικών κατά τη γνώμη μου συγγραφέων στο πεδίο αυτό, δηλαδή των P. Bourdieu, J. S. Coleman, A. Portes και R. Putnam. Επιδιώκω να δείξω τον κατακερματισμό των διαφορετικών προσεγγίσεων και τις δυσχέρειες της επιστημονικής συζήτησης. Αυτή την τελευταία τη συνδέω και με την υιοθέτηση της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου από διεθνι-

---

* Ορισμένα μέρη της εργασίας αυτής παρουσιάστηκαν και συζητήθηκαν στο ενδοτμηματικό σεμινάριο του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο (5 Μαρτίου 2003), στο *Seventh European Conference of Sociology*, ('Economic Sociology Research Network'), University of Torun. Torun, Πολωνία (11 Σεπτεμβρίου 2005), και στο σεμινάριο του διδακτορικού προγράμματος στην Οικονομική Κοινωνιολογία, ISEG, Technical University of Lisbon, Λισαβόνα, Πορτογαλία (16 Φεβρουαρίου 2006). Από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω τους συμμετέχοντες για τις υποδείξεις και την κριτική τους. Η ευθύνη για το τελικό προϊόν είναι αποκλειστικά δική μου.

** Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, <skoni@social.soc.uoc.gr>

κούς οργανισμούς και κυβερνήσεις, και έτσι την ιδεολογικοποίησή της. Τέλος διατυπώνω μία σκέψη για την άρση αυτής της σύγχυσης και του κατακερματισμού.

Εισαγωγή

Στην καθημερινή ζωή, οι όροι και οι έννοιες που χρησιμοποιούνται δεν διακρίνονται πάντοτε από αναλυτική σαφήνεια ή ακρίβεια. Σε πολλές περιπτώσεις, ακόμη και εάν οι λέξεις προέρχονται από την ορολογία των κοινωνικών επιστημών, συγκεκριμένα της κοινωνιολογίας, χρησιμοποιούνται με τρόπο μη ακριβή ή ενιαίο, κατά τρόπο θολό ή /και λαθεμένο. Παράλληλα και ταυτόχρονα με αυτή την πολλαπλότητα στον τρόπο χρήσης των λέξεων επιστημονικής προέλευσης ή λέξεων που έχουν επιδεχτεί επιστημονική επεξεργασία και πειθάρχηση, εμφανίζεται κάτι το αντιφατικό. Δηλαδή, διατηρούνται και είναι διάχυτες στην καθημερινότητα απόψεις για το αμετάβλητο και αναλλοίωτο της ουσίας των λέξεων, για την ενδογενή ιδιοσυστασία των πραγμάτων. Αυτό είναι κάτι που θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί ως ένα ζωντανό και καθόλα ενεργό κατάλοιπο μαγικο-θρησκευτικών αντιλήψεων στη σύγχρονη καθημερινότητα.

Στον αντίποδα της καθημερινότητας ως προς τη χρήση των εννοιών βρίσκεται η συστηματική επιστημονική σκέψη. Ένας από τους σκοπούς της επιστήμης είναι να βελτιώσει τη γνώση μας για τις πολλαπλές όψεις του κόσμου, φυσικού και κοινωνικού. Συγκεκριμένα, η κοινωνιολογία πραγματοποιεί κάτι τέτοιο αναδεικνύοντας τη σχεσιακή διάσταση στη συγκρότηση των κοινωνικών φαινομένων. Σε αυτή την προσπάθεια δεν είναι λίγες οι επιστημονικές συζητήσεις αναφορικά με το νόημα των όρων, οι προσπάθειες και οι διαμάχες γύρω από τους ορισμούς. Γενικά αληθεύει πως ενώ, αφενός, οι συζητήσεις γύρω από τους ορισμούς είναι απαραίτητες καθώς μπορεί να οδηγήσουν σε εννοιολογική διασαφήνιση, αφετέρου, είναι δυνατόν να υποπέσει κανείς σε ουσιοκρατική παρέκκλιση. Δηλαδή, να θεωρήσει πως τα πράγματα είναι όπως είναι γιατί πίσω απ' αυτά υπάρχει μία 'ουσία' (Fuchs 2001: 3). Κατ' επέκταση, πως πίσω από το φώνημα της λέξης ή του όρου υπάρχει μία ουσία καθεαυτή. Ότι αυτή η ουσία ενέχει κάτι το αληθινό και πραγματικό, συνεπώς θα πρέπει κανείς να διαφυλάξει και προασπίσει την πραγματική σημασία της λέξης ή του όρου που αποτελεί την υπόστασή της.

Αυτή, η συνηθέστατα υπόρρητη στάση, αποτελεί την καρδιά της ουσιοκρατίας και από κοινωνικο-επιστημονική άποψη δεν είναι δυνατόν να γίνει ανεκτή καθώς εισάγει, κατά περίπτωση ή συνδυαστικά, μία μεταφυσική,

ιδεολογική ή εξουσιαστική διάσταση η οποία δεν επιδέχεται διάψευσης. Στον βαθμό που μία συζήτηση περί ενός ορισμού αφορά την κοινωνιολογία, τότε ισχύει το 'τεστ του ξυραφιού' του Sorokin [Sorokin's razor test]: για να εξηγηθεί ένα κοινωνικό φαινόμενο δεν θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν περισσότερες κοινωνιολογικές ερμηνευτικές έννοιες από όσες είναι εντελώς απαραίτητες. Κατ' επέκταση, οτιδήποτε ενέχει φιλοσοφικό προβληματισμό που εγγενώς είναι περισσότερο σύνθετος αλλά και δεν επιδέχεται μίας καθαρής λύσης, δεν αφορά την κοινωνιολογία, παρότι μπορεί να παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον (βλ. επίσης την ανάλογη άποψη του Fuchs 2001: 98). Η στάση αυτή μπορεί να επεκταθεί και σε διαφωνίες οι οποίες ενέχουν την ιδεολογική διάσταση.

Τι γίνεται όμως όταν υπαρκτές και ακόμη σημαντικές ή μεγάλες εννοιολογικές διαφορές, παρόλο που υφίστανται, ενώ ίσως-ίσως η ύπαρξή τους να αναγνωρίζεται, παρά ταύτα δεν αποτελούν αντικείμενο επιστημονικής συζήτησης; Ως προς την τελευταία, απλά να υπενθυμίσω πως οργανώνεται στη βάση των αρχών της λογικής και αποσκοπεί με τη συστηματική εξέταση να ξεχωρίσει την 'ήρα από το στάρι' για να συγκεκριμενοποιηθεί το νόημα και να εμφανιστεί μία συμφωνία και, γιατί όχι, μία ενιαιοποίηση για το νόημα του επίμαχου όρου ή έννοιας. Η επί της ουσίας μη επιστημονική ενασχόληση με τις έννοιες συμβαίνει σε ορισμένες περιπτώσεις και στον κοινωνικο-επιστημονικό χώρο γενικά, στην κοινωνιολογία ειδικότερα. Σε τέτοιες περιπτώσεις ο επιστημονικός λόγος εκ των πραγμάτων αμφισβητείται, υποβιβάζεται, ή /και ακυρώνεται καθώς τον επικαλούνται για τον χρησιμοποιήσουν ως δικαιολογία και απολογητική της μίας ή της άλλης ιδεολογίας ή εξουσίας. Στα όσα ακολουθούν θα ισχυριστώ ότι αυτό έχει συμβεί με τον περιλάληο πλέον κοινωνιολογικής προέλευσης όρο, *κοινωνικό κεφαλαίο*.

Όμως τι εννοείται με κοινωνικό κεφάλαιο; Με έναν πολύ γενικό τρόπο θα μπορούσε προσωρινά να ειπωθεί πως εννοείται το γεγονός ότι οι σχέσεις που οι άνθρωποι συνάπτουν μπορούν εν δυνάμει να αποτελέσουν πηγή ωφέλειας και συνεπώς έχουν χρηστική σημασία. Πάντως, δεν υφίσταται μία κοινά αποδεκτή αντίληψη, πόσο μάλλον ένας κοινά αποδεκτός ορισμός, για το τι είναι το κοινωνικό κεφάλαιο. Κατ' ουσίαν, δεν διίστανται μονάχα οι απόψεις αλλά η έννοια χαρακτηρίζεται από διαφοροποίηση πρόσληψης και έναν πλουραλισμό προσεγγίσεων και απόψεων. Παράλληλα, απουσιάζει η ουσιαστική συζήτηση ανάμεσά τους.

Στην παρούσα εργασία επιδιώκω να προσδιορίσω ορισμένους βασικούς τρόπους εννοιολόγησης του κοινωνικού κεφαλαίου, σε σχέση με τους αντί-

στοιχους, πλην όμως, διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους η έννοια αυτή έχει εφαρμοστεί. Ξεκινώ με μία αναδρομή στις καταβολές της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου όπου ακροθιγώς γίνεται αναφορά στους Tocqueville, Marx, Durkheim, Weber, Hanifan, Jacobs και Loury. Στη συνέχεια, ακολουθεί μία συνοπτική κριτική παρουσίαση των σχετικών απόψεων των σημαντικότερων κατά τη γνώμη μου συγγραφέων στο πεδίο αυτό: P. Bourdieu, J. S. Coleman, A. Portes και R. Putnam. Στη συζήτηση θα επιδιώξω να δείξω τον κατακερματισμό των διαφορετικών προσεγγίσεων και τις δυσχέρειες της επιστημονικής συζήτησης. Συνδέω την τελευταία και με την υιοθέτηση της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου από διεθνικούς οργανισμούς και κυβερνήσεις, και έτσι με την ιδεολογικοποίησή της. Τέλος, θα διατυπώσω μία σκέψη για την άρση αυτής της σύγχυσης και του κατακερματισμού.

Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις για το κοινωνικό κεφάλαιο

Καταβολές

Η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου αποτελεί μία σχετικά νέα έννοια στην κοινωνιολογία, αλλά και ευρύτερα στις κοινωνικές επιστήμες. Έχει προσελκύσει την προσοχή τόσο της επιστημονικής κοινότητας όσο και των φορέων πολιτικής και έχει προκαλέσει τη δημοσίευση, σύμφωνα με υπολογισμό μου, μόνον στην αγγλική, πλέον των 35 τόμων καθώς και περισσότερων από 1.500 άρθρων σε επιστημονικά περιοδικά κατά τα τελευταία 20 χρόνια (με την πλειοψηφία τους να έχει δημοσιευτεί κατά την τελευταία δεκαετία).[1]

Αναφορικά με τις καταβολές της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου, αναμφίβολα μπορεί κανείς να ανατρέξει στους κλασικούς της κοινωνιολογίας. Στον de Tocqueville η σχετική συλλογιστική αναφορικά με το κοινωνικό κεφάλαιο είναι παρούσα, παρότι δεν απαντάται με τους ίδιους όρους. Προκειμένου λοιπόν να αντιμετωπισθεί η επέλαση του ατομικισμού, τον οποίο θεωρεί προϊόν των δημοκρατικών κοινωνιών, ο Tocqueville θα προτείνει την ανάπτυξη μιας 'τέχνης'. Η τέχνη αυτή συνίσταται στην επανασύσταση των καταλυμένων από τον ατομικισμό κοινωνικών δεσμών και, με αυτή την έννοια, στη συγκρότηση συλλογικοτήτων με διάφορες-πολλαπλές μορφές (Κωνσταντακόπουλος 2005).

Ο Karl Marx αναφερόμενος στο κεφάλαιο επικεντρώνεται στην πιο στενά οικονομική του διάσταση και λειτουργία την οποία και συστηματικά αναλύει στο *Κεφάλαιο* (Μαρξ 1978), καθώς και σε άλλα έργα του (Μαρξ 1989-92).

Αναφερόμενος στη δομή των κοινωνικο-ταξικών σχέσεων στην καπιταλιστική κοινωνία στο επίπεδο της οργάνωσης της παραγωγής, θα προσδιορίσει ρητά το κεφάλαιο ως κοινωνική σχέση (Jordan 1971: 225-28). Με βάση αυτή τη διατύπωση η έκφραση κοινωνικό κεφάλαιο εμφανίζεται ως ένας πλεονασμός. Πραγματικά, με αυτές τις διατυπώσεις και αναλύσεις ο Marx θα θέσει, άθελά του, το πλαίσιο για να διατυπωθούν οι πολύ μεταγενέστεροι ισχυρισμοί πως η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, όπως αυτή εμφανίστηκε κατά τον 20ό αιώνα, αποτελεί έναν πλεονασμό, μία μεταφορά ή ένα οξύμωρο (Gozzi 2003). Παρά ταύτα, αποτελεί γεγονός, το οποίο καθόλου δεν έχει αναφερθεί στη σχετική ογκώδη βιβλιογραφία, πως ο Marx μίλησε επί λέξει για κοινωνικό κεφάλαιο. Όμως αυτό που εννοεί δεν έχει σχέση με κάποια από τις σημερινές εξηγήσεις του όρου. Ο Marx με τη διατύπωση 'κοινωνικό κεφάλαιο' εννοεί το συνολικό κεφάλαιο που υπάρχει σε μια κοινωνία, το οποίο αποτελεί το άθροισμα των ξεχωριστών ατομικών κεφαλαίων. Το χαρακτηρίζει ως κοινωνικό καθώς στη δημιουργία του εμπλέκεται, άμεσα και έμμεσα, το σύνολο των κοινωνών (Μαρξ 1978: 648-52).

Ο E. Durkheim δεν ασχολείται ρητά με το κοινωνικό κεφάλαιο. Όμως, όπως προκύπτει σε έργα του, στη διδακτορική του διατριβή *Ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας* ή σε περισσότερο ώριμα όπως είναι *Η αυτοκτονία*, το ενδιαφέρον για τη σημασία, τα αποτελέσματα και τις επιπτώσεις της κοινωνικότητας, η οποία αναπτύσσεται και ευδοκιμεί στις παντοειδείς κοινωνικές ομάδες, είναι εξαιρετικά έντονο. Ο Durkheim θα διακηρύξει την καταστατική και εκ των ουκ άνευ σημασία που έχουν για την ύπαρξη της κοινωνίας οι ενδιάμεσοι –ανάμεσα στο κράτος και στα μεμονωμένα άτομα– σύνδεσμοι και ενώσεις. Θεωρεί πως μία συγκεκριμένη κοινωνία μπορεί να υπάρξει μόνον εφόσον παρεμβάλλεται μια πληθώρα μη φυσικών δευτερογενών ομάδων. Τονίζει, πως οι ομάδες αυτές, καθώς βρίσκονται πλησίον των μεμονωμένων ατόμων τα προσελκύουν στη σφαίρα της δραστηριοποίησής τους και έτσι, τα παρασύρουν στο γενικό ρεύμα της κοινωνικής ζωής (Durkheim 1960: 28). Στο πλαίσιο αυτών των ομάδων και με άξονα τον καταμερισμό της εργασίας, αναπτύσσεται η κοινωνικότητα που αποτελεί πηγή ωφέλειας για τα μέλη τους όπως ανάγλυφα δείχνει ο Durkheim με το παράδειγμα της *Αυτοκτονίας* (Durkheim 1975).[2] Εξάλλου, λόγω και του κεντρικού ρόλου που έπαιξε ο Durkheim στην εγκαθίδρυση της επιστήμης της κοινωνιολογίας, η ανάδειξη της σημασίας της κοινωνικότητας την έχει χαρακτηρίσει συνολικά.

Η επίδραση του Max Weber στη προβληματική του κοινωνικού κεφα-

λαίου είναι μόνο έμμεση. Αφορά στην πατναμική εκδοχή του κοινωνικού κεφαλαίου, η οποία το ορίζει σε άμεση σύνδεση με την εμπιστοσύνη (βλ. και παρακάτω).[3] Σχετικά, ο Weber είχε δείξει πως η εμπιστοσύνη δεν αναπτύσσεται μόνο σε εκούσια βάση, αλλά μπορεί και να επιβληθεί από τις οργανώσεις στα μέλη τους. Αυτό πραγματοποιείται μέσα από τους ποικιλόμορφους καταναγκασμούς στην κατεύθυνση της πειθάρχησης που ασκούν οι πρώτες στους τελευταίους (βλ. σχετικά και Woolcock 1998: 161).

Πάντως αναφορικά με τη σύνδεση του κοινωνικού κεφαλαίου με τα αναπτύγματα των κλασικών της κοινωνιολογίας, ενδιαφέρον έχει η παρατήρηση που έχει διατυπωθεί σύμφωνα με την οποία η έννοια του 'κοινωνικού κύκλου' του G. Simmel μπορεί να θεωρηθεί προδρομική της (Bagnasco 2003: 375). Με άλλα λόγια, υπάρχει ένα συνεχές στο σχετικό ενδιαφέρον. Το σημείο λοιπόν που θέλω να υπογραμμίσω είναι ότι η ενασχόληση με την εν δυνάμει ωφέλεια που πιθανόν ενέχουν οι σχέσεις που συνάπτουν οι άνθρωποι, η οποία αποτελεί την ουσία του κοινωνικού κεφαλαίου, δεν είναι κάτι το άγνωστο για την κοινωνιολογία. Αντίθετα, μπορεί κανείς να διαγνώσει κοινά σημεία και συνέχειες με τις ενασχολήσεις ορισμένων τουλάχιστον από τους κλασικούς της.[4]

Πάντως, με την προαναφερθείσα εξαίρεση του Marx, η πρώτη ρητή με κοινωνιολογικό ενδιαφέρον εμφάνιση της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου εντοπίζεται πριν από 90 ακριβώς χρόνια, κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα σε ένα κείμενο της Lydia Hanifan. Η Hanifan θα δηλώσει ότι

> κατά τη χρήση τη φράσης *κοινωνικό κεφάλαιο* δεν αναφέρομαι στη συνήθη σημασία του όρου *κεφάλαιο*, παρά μόνον με μεταφορικό τρόπο. Δεν αναφέρομαι στην έγγεια ιδιοκτησία ή στην προσωπική ιδιοκτησία ή στο χρήμα (στα μετρητά), αλλά μάλλον σε αυτό που στη ζωή έχει την τάση να κάνει [ορισμένες] απτές κοινωνικές καταστάσεις και σχέσεις να μετρούν περισσότερο στην καθημερινότητα των ανθρώπων, δηλαδή, την καλή θέληση, τη συναδελφότητα, την αμοιβαία συμπάθεια και τις κοινωνικές επαφές ανάμεσα σε μία ομάδα ατόμων και οικογενειών που απαρτίζουν μία κοινωνική μονάδα, [συγκεκριμένα] την αγροτική κοινότητα, λογικό κέντρο της οποίας αποτελεί το σχολείο (1916: 130, η μετάφραση του γράφοντος).

Το παραπάνω απόσπασμα είναι δηλωτικό της σκέψης της συγγραφέως. Η Hanifan, χρησιμοποιεί την έννοια του (κοινοτικού) κοινωνικού κεφαλαίου χωρίς αυστηρές απαιτήσεις εννοιολογικής συνοχής προκειμένου να αναδείξει τη σημασία των κοινωνικών σχέσεων γενικά, της συνεργασίας και της συμμετοχής στα κοινά, πιο συγκεκριμένα. Αυτό το επιχειρεί στο πλαίσιο του

ενδιαφέροντός της για την ενίσχυση της συνοχής και βελτίωση της συνολικής κατάστασης των αγροτικών κοινοτήτων στις ΗΠΑ (ειδικότερα στη Δυτική Βιρτζίνια) την εποχή εκείνη (το 1916). Ο άξονας εκτύλιξης αυτής της διαδικασίας είναι αυτό που αντιλαμβάνεται ως τον κεντρικό τοπικό θεσμό, δηλαδή το τοπικό σχολείο γύρω από το οποίο η διαδικασία ανάπτυξης του κοινωνικού κεφαλαίου πραγματοποιείται σε μεγάλο βαθμό. Όμως, για τη Hanifan, η επίμαχη έννοια αποτελεί ρητά μία *μεταφορά*, χωρίς κάποιες πρόσθετες προϋποθέσεις ή απαιτήσεις.

Από αυτή την πρώτη αναφορά, η έννοια 'κοινωνικό κεφάλαιο' έχει υποστεί σειρά μεταμορφώσεων και μεταπλάσεων. Ευρύτερα, έχει χρησιμοποιηθεί κατά τρόπο μη ενιαίο, προκειμένου να περιγράψει, να ερμηνεύσει και να προσδιορίσει μια ποικιλομορφία κοινωνικών φαινομένων. Σήμερα αποτελεί περισσότερο από οτιδήποτε άλλο μια έννοια-ομπρέλα, η οποία στεγάζει διαφορετικές, ακόμη και αντιθετικές, εννοιολογήσεις και εφαρμογές. Αυτό συμβαίνει σε τέτοιο βαθμό ώστε να χαρακτηριστεί και ως έννοια-(Λερναία) Ύδρα (Hunter 2006).

Τεσσεράμισι δεκαετίες μετά την εμφάνιση στο άρθρο της L. Hanifan και χωρίς ενδιαμέσως να υπάρξει χρήση του, ο όρος επανεμφανίζεται το 1961 στο βιβλίο της Jane Jacobs, *The Death and Life of Greater American Cities*. Την Jacobs απασχολεί η ύπαρξη των κοινωνικών δικτύων που έχουν διαμορφωθεί στις γειτονιές των πόλεων των ΗΠΑ. Θεωρεί πως αυτά είναι απαραίτητα και θα πρέπει να διατηρηθούν καθώς αποτελούν αναντικατάστατο μέρος του κοινωνικού κεφαλαίου κάθε γειτονιάς (Jacobs 1961: 138). Διάλυση αυτών των δικτύων, η οποία μπορεί να πραγματοποιηθεί λόγω διαφόρων εξωγενών 'από τα πάνω' παρεμβάσεων, σημαίνει απώλεια της εμπιστοσύνης που υπάρχει στο πλαίσιο κάθε γειτονιάς και κατ' αυτόν τον τρόπο χαλάρωση της κοινωνικής της συνοχής, συνολικά του κοινωνικού της ιστού. Η απώλεια λοιπόν αυτού του κεφαλαίου σημαίνει 'απώλεια εισοδήματος' για τις κοινότητες στις γειτονιές των πόλεων (ό.π.).

Η εμφάνιση όμως αυτή του κοινωνικού κεφαλαίου στην Jacobs είναι ένα απλό επεισόδιο (στο έργο της υπάρχει μία μόνο μνεία του κοινωνικού κεφαλαίου), χωρίς συνέχεια. Βέβαια, ο R. D. Putnam θα υποστηρίξει πως το έργο αυτό της Jacobs αποτελεί την πρώτη χρήση του κοινωνικού κεφαλαίου με την τρέχουσα σημασία. Όμως, προτρέχοντας, νομίζω πως ο τρόπος που ο ίδιος χρησιμοποιεί το κοινωνικό κεφάλαιο θυμίζει περισσότερο την εκδοχή της L. Hanifan. Πάντως, ο J. S. Coleman, ο οποίος κατά τον Putnam είναι ο δη-

μιουργός του θεωρητικού πλαισίου της επίμαχης έννοιας, θα σημειώσει πως η τιμή θα πρέπει να αποδοθεί στον οικονομολόγο Greg Loury (1977).

Πραγματικά, ο Loury χρησιμοποιεί τον όρο κοινωνικό κεφάλαιο στο πλαίσιο μιας προσπάθειας να προσδιοριστούν οι καταβολές και επιπτώσεις ανάμεσα στις δομημένες κοινωνικές ανισότητες μειονοτικών εθνοτικο-φυλετικών ομάδων. Τέτοιες δομημένες ανισότητες είναι η υλική φτώχεια των γονιών –η οποία σημαίνει ελάχιστες παροχές και περιορισμένες ευκαιρίες για τα παιδιά τους– και η περιορισμένη επίδοση των τελευταίων στην εκπαίδευση, κάτι που συνιστά παράγοντα διαιώνισης της υποδεέστερης θέση τους. Για να ανατραπεί αυτή η κατάσταση ο Loury θεωρεί ότι δεν επαρκούν οι ατομικά εστιαζόμενες παρεμβάσεις, όπως είναι τα προγράμματα θετικής διάκρισης [affirmative action] για την παροχή περισσότερων ευκαιριών στους ευρισκόμενους σε μειονεκτική θέση, παρόλο που δεν αρνείται την σημασία που τυχόν έχουν. Για τη ριζική βελτίωση της κατάστασης αναφορικά με τις δομημένες κοινωνικές ανισότητες θα προσανατολιστεί στην ανάγκη ενίσχυσης του κοινωνικού κεφαλαίου των μειονεκτούντων κοινωνικών ομάδων (Loury 1977, βλ. και υποσημ. 15 σε Woolcock 1998: 192).

Pierre Bourdieu

Η πρώτη μνεία στην έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου στο έργο του P. Bourdieu θα καταγραφεί το 1980. Στη συνέχεια, το 1985, θα επεκταθεί σε αυτήν στο πλαίσιο μιας συζήτησης σχετικά με τις διαφορετικές μορφές κεφαλαίου. Για τον Bourdieu, το κεφάλαιο γενικά αποτελείται από συσσωρευμένη ανθρώπινη εργασία που λαμβάνει μορφή είτε διακριτή-υλική είτε ενσωματωμένη. Να διευκρινίσω πως με ενσωματωμένη μορφή εννοεί ότι είναι μέρος μιας αντικειμενικής ή μιας υποκειμενικής δομής. Η τελευταία, όπως θα πει ο συγγραφέας, είναι οι διαρκείς προδιαθέσεις του μυαλού και του σώματος (Bourdieu 2001: 98). Εξάλλου, θα αναγνωρίσει ότι για να πραγματοποιηθεί τόσο η απλή κεφαλαιακή αναπαραγωγή, όσο και η διευρυμένη (συσσώρευση), απαιτούνται χρονοβόρες διαδικασίες (ό.π.: 96). Είναι ήδη ανάγλυφα διακριτό πως ο Bourdieu υιοθετεί μία μαρξικής έμπνευσης εννοιολόγηση του κεφαλαίου. Το αντιλαμβάνεται όμως και κατά την έννοια της δύναμης και των πόρων (Bourdieu & Wacquant 1992).

Τρεις μορφές του κεφαλαίου απασχολούν τον συγγραφέα: η οικονομική, η πολιτισμική και η κοινωνική, καθεμία από τις οποίες εμφανίζεται και λειτουργεί σε διαφορετικό πεδίο. Σε αυτές θα μπορούσε να προστεθεί και η συμβολική μορφή, η οποία φαίνεται να αποτελεί υποκατηγορία της πολιτι-

ή ωφέλεια του μεμονωμένου ατόμου-δημιουργού του, αλλά και άλλων ατόμων, όσο και της κοινότητας. Αυτό το στοιχείο έχει σημασία στην εννοιολογική μετάβαση της έννοιας, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αναφορικά με τις απόψεις του R. Putnam.

Επειδή το κοινωνικό κεφάλαιο εδράζεται στο κοινωνικό πλαίσιο, είτε εντός της οικογενείας (ό.π.: S109-12) είτε εκτός αυτής (ό.π.: S113-16), η ύπαρξη ορισμένων χαρακτηριστικών αυτού του πλαισίου, δηλαδή των κοινωνικών σχέσεων, μπορούν να διευκολύνουν την εμφάνισή του. Αντίθετα, η έλλειψή τους μπορεί να τη μετριάσει. Τέτοια χαρακτηριστικά είναι η εμπιστοσύνη, η αμοιβαιότητα ανάμεσα στα μέλη της εσω-ομάδας, όπως και η ύπαρξη αποτελεσματικών κανονιστικών ρυθμίσεων. Όταν αυτά τα χαρακτηριστικά εμφανίζονται με επάρκεια, τότε η επενέργειά τους δρα ευεργετικά ως προς την ικανοποιητική λειτουργία των κοινωνικών ομάδων στο πλαίσιο των οποίων αναπτύσσεται το κοινωνικό κεφάλαιο (ό.π.: S102-S105). Επίσης, ρόλο στην ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου διαδραματίζει και το είδος των ενυπαρχόντων κοινωνικών δομών. Δηλαδή το κατά πόσον οι κοινωνικές δομές είναι κλειστές ή ανοικτές (ό.π.: S106).

Δύο σχετικά παραδείγματα επενέργειας του κοινωνικού κεφαλαίου: με άξονα πάντοτε την εκπαίδευση, ο Coleman σημειώνει ότι τα καθολικά σχολεία στις ΗΠΑ, τα οποία χαρακτηρίζονται από αυστηρή εφαρμογή των κοινωνικών κανόνων και αποτελούν μάλλον κλειστά σύνολα, χαρακτηρίζονται από υψηλότερη, σε σχέση με τη συνήθη, συνοχή. Τελικά, έχουν ένα καλύτερο του μέσου όρου αποτέλεσμα και, αντίστροφα, μειωμένο βαθμό σχολικής αποτυχίας. Αντίστοιχα, σε σχέση με το μικρο-επίπεδο, ο Coleman θα τονίσει τη συστηματική βοήθεια που προσφέρουν οι μετανάστες γονείς στα παιδιά τους προκειμένου τα τελευταία να αντεπεξέλθουν στις δυσχέρειες που αντιμετωπίζουν στο σχολείο στη χώρα υποδοχής (στην προκειμένη περίπτωση, τις ΗΠΑ). Τοιουτοτρόπως, το κοινωνικό κεφάλαιο που εκτυλίσσεται ενισχύει με τη θετική του επίδραση την ικανότητα των μαθητών να ανταποκριθούν θετικά στις σπουδές τους, συμβάλλοντας έτσι στη δημιουργία ανθρωπίνου κεφαλαίου. Ο Coleman είναι σαφής: όσο περισσότερο χρησιμοποιείται το κοινωνικό κεφάλαιο, τόσο περισσότερο αναπτύσσεται, το ίδιο δε συμβαίνει και με τα ευεργετικά του αποτελέσματα (ό.π.).

Είναι αλήθεια πως ο προαναφερθείς μάλλον ασαφής ορισμός του Coleman άνοιξε τον δρόμο για μία επανατοποθέτηση της ετικέτας 'κοινωνικό κεφάλαιο' σε σειρά διαφορετικών και αντιφατικών μεταξύ τους διαδικασιών. Αυτή την πρακτική την εγκαινίασε ο ίδιος ο Coleman. Έτσι, μηχανι-

σμοί δημιουργίας κοινωνικού κεφαλαίου (όπως η προσδοκία αμοιβαιότητας και η ομαδική εφαρμογή κανόνων), τα αποτελέσματα της κατοχής του (όπως είναι η προνομιακή πρόσβαση σε πληροφορίες) και η κατάλληλη κοινωνική οργάνωση η οποία παρέχει το πλαίσιο για την υλοποίηση τόσο των πηγών όσο και των αποτελεσμάτων (του κοινωνικού κεφαλαίου), συνέχονται ως προς τον προσδιοριστικό τους ρόλο στη δημιουργία του κοινωνικού κεφαλαίου. Όπως όμως σχολιάζει ο Portes (1998), από την άποψη του αποδέκτη, οι πόροι τους οποίους λαμβάνει μέσω του κοινωνικού κεφαλαίου είναι δώρα. Συνεπώς, έχει σημασία να διακρίνει κανείς τους ίδιους τους πόρους, από τη μια πλευρά, από την ικανότητα να τους αποκτήσει λόγω της συμμετοχής σε δίκτυα (ή, ευρύτερα, σε κοινωνικές δομές), από την άλλη. Αυτή η διάκριση είναι ρητή στον Bourdieu αλλά ασαφής στον Coleman. Το ζήτημα είναι ότι το να εξισώνεται το κοινωνικό κεφάλαιο με τους πόρους που αποκτώνται δια αυτού οδηγεί στη διατύπωση ταυτολογίας. Απ' αυτή την άποψη η εννοιολόγηση του Coleman καθίσταται θολή και τελικά ανίσχυρη. Τα προβλήματα που εντοπίζονται στη εννοιολόγηση του κοινωνικού κεφαλαίου στον Coleman θα κληροδοτηθούν και μεταβιβαστούν στην εννοιολόγηση του πολιτικού επιστήμονα Robert D. Putnam.

Alejandro Portes και οι συνεργάτες του: πηγές και επιπτώσεις του κοινωνικού κεφαλαίου

Η έννοια και οι χρήσεις της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου προσέλκυσαν την κριτική. Απόπειρες αποδόμησης αλλά και κριτικής ανασύνθεσης έχουν πραγματοποιηθεί από σειρά συγγραφέων με πρώτιστης σημασίας τις παρεμβάσεις του A. Portes και των συνεργατών του (Portes & Sensenbrenner 1993, Portes & Landolt 1996, 2000, Portes 1998, 2000, Portes & Mooney 2002). Είναι προφανές πως για να κατέχει κανείς κοινωνικό κεφάλαιο θα πρέπει να σχετίζεται με άλλους και ότι είναι αυτοί οι άλλοι που αποτελούν την *πηγή* του κοινωνικού κεφαλαίου και των πλεονεκτημάτων που προσφέρει, όχι ο ίδιος. Και όμως στο σημείο αυτό εμφανίζεται σύγχυση καθώς η πηγή ή η προέλευση του κοινωνικού κεφαλαίου συχνά-πυκνά συγχέεται με το αποτέλεσμα της επενέργειάς του. Αυτό το βλέπουμε να προκύπτει ως πρόβλημα τόσο στον Coleman, όσο και στον Putnam (βλ. παρακάτω), καθώς και σε συγγραφείς που στηρίζονται σε αυτούς. Έτσι όμως η κατεύθυνση της αιτιότητας δεν προσδιορίζεται, επικρατεί η κυκλικότητα και τελικά η ταυτολογία.

Οι Portes & Sensenbrenner (1993), επιδιώκοντας να επιλύσουν αυτό το

πρόβλημα θα προτείνουν τη σαφή διάκριση των πηγών προέλευσης του κοινωνικού κεφαλαίου από τα αποτελέσματα της δράσης του. Έτσι, θα αναγνωρίσουν τέσσερις πηγές προέλευσής: την εσωτερίκευση των αξιών, τις ανταλλαγές στις οποίες ενέχεται το στοιχείο της αμοιβαιότητας, τις μορφές της συλλογικής αλληλεγγύης –λ.χ. την ταξική συνείδηση– καθώς και την εμπιστοσύνη που επιβάλλεται διαμέσου των αρνητικών και θετικών κυρώσεων. Εξάλλου θα αναγνωρισθεί ότι οι πηγές του κοινωνικού κεφαλαίου εδράζονται στα κίνητρα που έχουν τα μέλη ενός δικτύου ή ομάδας, προκειμένου να παραχωρήσουν πόρους. Τα κίνητρα αυτά μπορούν να διακριθούν, αφενός, σε κίνητρα 'ολοκλήρωσης' [consummatory]. Αυτά μπορεί να προέρχονται από την αρχική κοινωνικοποίηση (λ.χ. εντός της οικογενείας) και τη συνεπόμενη εσωτερίκευση ορισμένων αξιών ή κανονιστικών προτύπων ή μπορεί να καλλιεργηθούν στα πλαίσια μιας κοινότητας με την οποία κανείς νιώθει αλληλέγγυος [bounded rationality]. Σχετικά με το τελευταίο, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι απεργίες συμπαράστασης. Αφετέρου, μπορεί να προέρχονται από εργαλειακά κίνητρα, στα οποία υπάρχει η αναμονή της (κάποιας) αμοιβαιότητας και έχει διασφαλιστεί η εμπιστοσύνη λόγω ακριβώς της ύπαρξής της (έτσι, λ.χ., ο χορηγός διασφαλίζεται από την εξαπάτηση) (Portes & Sensenbrenner 1993, Portes 1998: 8).

Οι διαφορετικές πηγές προέλευσης του κοινωνικού κεφαλαίου οδηγούν στη συνθετική διαμόρφωσή του, ούτως ώστε κοινωνικό κεφάλαιο να ορίζεται ως 'η ικανότητα να εξασφαλίζει κανείς ωφελήματα μέσα από τη συμμετοχή σε δίκτυα και άλλες κοινωνικές δομές' (ό.π.). Άπαξ και δημιουργηθεί το κοινωνικό κεφάλαιο και σε αντιστοιχία με την πολλαπλότητα των πηγών προέλευσής του, χαρακτηρίζεται από μία ποικιλομορφία ως προς τις επιπτώσεις και τα αποτελέσματα της επενέργειάς του. Εντελώς συνοπτικά, στις επιπτώσεις μπορεί να αναφερθεί η ενίσχυση της τήρησης των κανόνων, ευρύτερα του κοινωνικού ελέγχου. Εξάλλου, το κοινωνικό κεφάλαιο επιτρέπει την εκδήλωση της ενίσχυσης που παρέχουν οι οικογένειες στα μέλη τους. Τέλος, επιτρέπει να προωθηθούν διαμέσου των ποικιλόμορφων έξω-οικογενειακών δικτύων διάφορα ωφελήματα (ό.π.). Ως προς την τελευταία επίπτωση, μία από τις περισσότερο συνήθεις χρήσεις-εφαρμογές είναι στο πεδίο της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Δηλαδή, χρησιμοποιείται προκειμένου να εξηγήσει την πρόσβαση στην απασχόληση, την κινητικότητα μέσω επαγγελματικών κλιμάκων και την επιχειρηματική επιτυχία. Μάλιστα, η ιδέα ότι οι διασυνδέσεις έχουν σημασία στην προαγωγή της ατομικής κινητικότητας υπάρχει σε συγγραφείς που, όπως ο Mark Granovetter, *δεν* χρησιμοποιούν

ρητά τον όρο κοινωνικό κεφάλαιο· αναφέρομαι εδώ στη θέση του για την 'ισχύ των ασθενών δεσμών' (Granovetter 1973, 1983).[7]

Αν και ο Bourdieu εμφανίζεται αδιάφορος για την ενδογενώς θετική ή αρνητική επίδραση του κοινωνικού κεφαλαίου, στο έργο του Coleman εμφανίζεται σαν κάτι που έχει θεμελιακή θετική κοινωνική επίδραση. Ο τελευταίος το χρησιμοποιεί για την αντιμετώπιση κοινωνικών προβλημάτων τα οποία απαλύνονται ή επιλύονται λόγω της επενέργειας του κοινωνικού κεφαλαίου. Τέτοια προβεβλημένα παραδείγματα είναι η σχολική αποτυχία ή η ερμηνεία της εύρυθμης λειτουργίας μιας κοινότητας τεχνιτών και εμπόρων διαμαντιών της Νέας Υόρκης (Coleman 1988).

Τον Portes και τους συνεργάτες του, που είναι αντίθετοι στη μονοδιάστατη θετική αποτίμηση της επενέργειας του κοινωνικού κεφαλαίου, απασχολεί το ζήτημα της αρνητικής του διάστασης.[8] Συγκεκριμένα, θεωρούν πως παρόλο που η αρνητική πλευρά δεν τονίζεται, υπάρχει σαφώς. Διακρίνεται από τις παρακάτω όψεις: (α) αποκλεισμός των 'εκτός δικτύου', δηλαδή της εξωομάδας, μέσω αυτού που ο Weber και αργότερα ο F. Parkin (1978) αποκάλεσαν 'διπλή περιχαράκωση' (τη διαδικασία του 'κλεισίματος' μιας κοινωνικής ομάδας και της περιχαράκωσής της)· (β) από τις υπερβολικές απαιτήσεις προς τα μέλη του δικτύου (ή της ομάδας) για πειθάρχηση στις αποφάσεις, άκριτη αποδοχή κ.ά.· (γ) από τον περιορισμό των προσωπικών ελευθεριών που τυχόν επιβάλλεται στα μέλη ενός δικτύου· (δ) από την ύπαρξη εξισωτικών κανόνων που δεν επιτρέπουν την προσωπική ανάδειξη, αλλά 'τραβούν προς τα κάτω', προς μια κοινά παραδεκτή αποδεκτή μετριότητα, τα περισσότερο δραστήρια μέλη της εσω-ομάδας καθώς δεν τους επιτρέπουν να διακριθούν· και (ε) από την εμφάνιση, κυρίως σε σχετικά μεγάλες ομάδες, πολλών 'τσαμπατζήδων' [free-riders], δηλαδή, αυτών που επωφελούνται από τη συμμετοχή τους σε ένα δίκτυο χωρίς ποτέ να συνεισφέρουν οι ίδιοι σε αυτό.

Συνολικά, οι παρεμβάσεις του Portes προσφέρουν μια περισσότερο ισορροπημένη ανάγνωση του κοινωνικού κεφαλαίου και των δυνατοτήτων του. Ο Portes δεν απορρίπτει την έννοια αλλά επιχειρεί να τη συγκεκριμενοποιήσει και εξορθολογίσει προς όφελος της κοινωνιολογικής κατανόησης των κοινωνικών φαινομένων που το κοινωνικό κεφάλαιο υποτίθεται πως εξηγεί. Τονίζει επίσης μετ' επιτάσεως την ανάγκη για συστηματική μελέτη της επενέργειας του κοινωνικού κεφαλαίου και την αποφυγή απόδοσης σε αυτό αποτελεσμάτων των οποίων η εμφάνιση μπορεί να προκαλείται από άλλα αίτια ή να είναι συμπτωματική ή επίπλαστη [spurious] (Portes 1988, 2000, Portes & Landolt 2000, Portes & Mooney 2002).

σμικής. Από το συνολικό έργο του Bourdieu προκύπτει σαφώς πως αφενός η οικογένεια αποτελεί βασική πηγή του κοινωνικού κεφαλαίου, αφετέρου ότι το κοινωνικό κεφάλαιο βρίσκεται αποκλειστικά στους κοινωνικά ισχυρούς, στην ανώτερη αστική τάξη και στις οικογένειές τους. Αυτό συμβαίνει γιατί η κοινωνική τάξη καθορίζεται από την ύπαρξη ή μη κεφαλαίου, το οποίο έχει τις προαναφερθείσες τρεις βασικές μορφές· τα υποδεέστερα κοινωνικά στρώματα απλά δεν έχουν κεφάλαιο ούτε και κοινωνικό κεφάλαιο (1986).

Ο Bourdieu εξετάζοντας τις διαφορές ανάμεσα στις επιμέρους μορφές κεφαλαίου σημειώνει τα χαρακτηριστικά καθεμιάς που σε αδρές γραμμές έχουν ως εξής: το *οικονομικό* κεφάλαιο αντιμετωπίζεται ως άμεσα μετατρέψιμο σε χρήμα και θεσμοποιείται με τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα. Το *πολιτισμικό* κεφάλαιο είναι υπό ορισμένες συνθήκες μετατρέψιμο σε οικονομικό κεφάλαιο, ενώ θεσμική του έκφραση αποτελούν διάφορα τεκμήρια σπουδής, όπως οι πανεπιστημιακοί τίτλοι. Τέλος, το *κοινωνικό* κεφάλαιο απαρτίζεται από κοινωνικές υποχρεώσεις, από 'διασυνδέσεις', όπως θα σημειώσει, ενώ υπό ορισμένες συνθήκες είναι και αυτό μετατρέψιμο σε οικονομικό κεφάλαιο. Η ιδεοτυπική θεσμοποιημένη μορφή του κοινωνικού κεφαλαίου είναι ο τίτλος ευγενείας (Bourdieu 2001: 98).

Συνεπώς, πέραν του οικονομικού, οι λοιπές μορφές κεφαλαίου μπορούν, παρά τις διαφορές τους, να μετατραπούν σε οικονομικό κεφάλαιο. Όμως, οι διαδικασίες δημιουργίας των διαφόρων κεφαλαίων δεν είναι ταυτόσημες και διαφέρουν μεταξύ τους. Ειδικά το κοινωνικό κεφάλαιο δημιουργείται λίγο-πολύ συνειδητά με την ένταξη σε δίκτυα και αντίθετα, ιδιαίτερα από το οικονομικό κεφάλαιο, *δεν* έχει απτή-υλική μορφή, αλλά ούτε είναι διαυγές· το χαρακτηρίζει μία απροσδιοριστία ώστε, π.χ., να υπάρχει η διάσταση της μη προσδιορισμένης υποχρέωσης. Το κοινωνικό κεφάλαιο είναι κατά μία έννοια στον 'αέρα', όπως εξάλλου και οι κοινωνικές δομές. Αυτή, θα τονίσει ο Bourdieu, είναι μια απαραίτητη διάσταση του κοινωνικού κεφαλαίου καθώς, σε διαφορετική περίπτωση, εάν δηλαδή ήταν σαφές και συγκεκριμένο, δεν θα ήταν τίποτε άλλο από μία σειρά κοινών αγοραίων συναλλαγών ή, εναλλακτικά, το κοινωνικό κεφάλαιο θα αποτελούνταν από μη αγοραίες συναλλαγές (στις οποίες έχει αναφερθεί ο Simmel). Μη αγοραίες συναλλαγές είναι αυτές που επιτελούνται προσωποποιημένα και περιλαμβάνουν ρυθμίσεις συγκεκριμένης ανταπόδοσης, π.χ. ανταλλαγή δώρων ή ανταλλαγή άλλων διευκολύνσεων. Για τον Bourdieu κοινωνικό κεφάλαιο ορίζεται ως:

> το σύνολο των εν ενεργεία ή των εν δυνάμει πόρων που συνδέονται με την κατοχή

ενός *δικτύου μόνιμων σχέσεων* αλληλογνωριμίας και αλληλοαναγνώρισης, οι οποίες είναι περισσότερο ή λιγότερο θεσμοθετημένες, ή, με άλλα λόγια, με την *ένταξη σε μία ομάδα*, ως σύνολο [ατόμων] φορέων [δράσης] που δεν είναι μόνο προικισμένοι με κοινές ιδιότητες (επιδεκτικές να γίνονται αντιληπτές από τον παρατηρητή, από τους άλλους ή από τους ίδιους) αλλά είναι επίσης ενωμένοι με *δεσμούς* μόνιμους και χρήσιμους (Bourdieu 1994: 90).[5]

Κατά τον Bourdieu οι δεσμοί αυτοί αντικειμενικά περιλαμβάνουν σχέσεις εγγύτητας στον φυσικό (γεωγραφικό) χώρο και ακόμη στον οικονομικό και κοινωνικό χώρο –σχέσεις οι οποίες μπορεί να είναι ή να μην είναι σχέσεις συγγένειας. Να προστεθεί ότι αυτή η συμμετοχή σε μία ομάδα, 'παρέχει σε καθένα από τα μέλη της την υποστήριξη του συλλογικά κατεχόμενου κεφαλαίου, ενός "πιστοποιητικού" που δικαιωματικά τους επιτρέπει να απολαμβάνουν πίστωση με τις διάφορες έννοιες που έχει αυτή η λέξη' (Bourdieu 2002: 103). Οπωσδήποτε, οι σχέσεις στις οποίες αναφερόμαστε υφίστανται μονάχα στην πρακτική τους διάσταση, μέσα στις υλικές και στις συμβολικές συναλλαγές οι οποίες συμβάλλουν στη διατήρησή τους. Εξάλλου, οι σχέσεις αυτές θεμελιώνονται και διαιωνίζονται στη βάση της αναγνώρισης της εγγύτητας των φορέων-μελών της ομάδας.

Ένα συναφές ζήτημα αφορά το μέγεθος ή τον *όγκο* του κοινωνικού κεφαλαίου το οποίο κατέχει ένας δεδομένος φορέας δράσης –εδώ ο Bourdieu, και αυτό είναι πολύ σημαντικό, αναφέρεται στον φορέα δράσης ως ξεχωριστό άτομο-μέλος της ομάδας. Θεωρεί πως ο όγκος του κοινωνικού κεφαλαίου εξαρτάται από το 'μέγεθος του δικτύου των συνδέσεων –των δεσμών τους οποίους ο πράττων (το ξεχωριστό άτομο δηλαδή) μπορεί να κινητοποιήσει κατά τρόπο αποτελεσματικό και από τον όγκο του κεφαλαίου (οικονομικού, πολιτιστικού ή συμβολικού) το οποίο έχει οικειοποιηθεί ο καθένας με τον οποίο είναι συνδεδεμένος' (Bourdieu 1994: 92-3, 2001:103).

Πάντως, ενώ το κοινωνικό κεφάλαιο δεν είναι αντιληπτό ως κάτι που να ανάγεται στο οικονομικό ή στο πολιτιστικό κεφάλαιο που κατέχει ένας φορέας (ή το σύνολο των φορέων μίας ομάδας), δεν είναι και πλήρως ανεξαρτητοποιημένο –και αυτό είναι επίσης σημαντικό. Αυτό συμβαίνει επειδή οι συναλλαγές μεταξύ των μελών μιας ομάδας, οι οποίες θεσμίζουν την αμοιβαία αναγνώριση, προϋποθέτουν την επα-αναγνώριση ενός ελαχίστου αντικειμενικής ομοιογένειας. Συμβαίνει ακόμη και διότι οι συναλλαγές ασκούν ένα πολλαπλασιαστικό αποτέλεσμα στο κατεχόμενο κοινωνικό κεφάλαιο λόγω του συντονισμού που αναπτύσσεται στα πλαίσια της ομάδας. 'Συνεπώς, τα κέρδη που αποφέρει η ένταξη σε μια ομάδα αποτελούν τη βάση της

αλληλεγγύης που τα καθιστά δυνατά' (ό.π.), μολονότι ο Bourdieu θα αναγνωρίσει πως δεν είναι απαραίτητο να επιδιωχθούν με τρόπο συνειδητό. Αναμφίβολα, όμως, η ύπαρξη ενός δικτύου διασυνδέσεων δεν αποτελεί μια φυσική ή κοινωνική σταθερά παρά είναι αποτέλεσμα σκόπιμων, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, ατομικών ή συλλογικών επενδυτικών στρατηγικών οι οποίες αποβλέπουν στην εγκαθίδρυση ή στην αναπαραγωγή κοινωνικών διασυνδέσεων που είναι απευθείας χρήσιμες και ωφέλιμες για τους κοινωνούς. Έτσι, μεταμορφώνονται οι συγκυριακές και ενδεχόμενες σχέσεις, π.χ. οι σχέσεις γειτονίας, εργασίας ή οι συγγενικές, σε σχέσεις τις οποίες ταυτόχρονα χαρακτηρίζει τόσο η χρησιμοθηρική αναγκαιότητα όσο και η επιλεκτικότητα. Αυτό σημαίνει διαρκείς υποχρεώσεις τις οποίες τα μέλη της ομάδας αισθάνονται κατά τρόπο υποκειμενικό (π.χ. αίσθημα ευγνωμοσύνης, σεβασμού, φιλίας κ.λπ.), ενώ, κατά περίπτωση, μπορούν να είναι και θεσμικά κατοχυρωμένες (π.χ. ως δικαιώματα). Εξάλλου, ο Bourdieu θα αναγνωρίσει ρητά ότι η αναπαραγωγή του κοινωνικού κεφαλαίου προϋποθέτει μία αδιάκοπη προσπάθεια 'κοινωνικότητας' και συνεχών επαναλαμβανόμενων επαφών κατά τις οποίες η αμοιβαία αναγνώριση διαρκώς επιβεβαιώνεται από τα μέλη μιας ομάδας με σκοπό τη διατήρηση της συνοχής της (ό.π.: 104).

James S. Coleman

Δύο χρόνια μετά τις επεξεργασίες του P. Bourdieu, κατά το 1987 και κυρίως το 1988, ο J. S. Coleman θα εισαγάγει και αυτός με τη σειρά του την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου (Coleman & Hoffer 1987, Coleman 1988), προφανώς αγνοώντας ότι προηγουμένως έχει αναφερθεί σε αυτή ο Bourdieu· οι σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές απουσιάζουν αμοιβαία. Αυτό φαίνεται να συμβαίνει παρότι οι δύο διανοητές γνωρίζονται αλλά και συνεργάζονται στη διοργάνωση ενός συνεδρίου. Είναι ενδιαφέρον πως τους Bourdieu και Coleman συνδέει το γεγονός ότι ασχολήθηκαν με όψεις της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης (Τόντι 2005), ενώ και οι δύο επεξεργάζονται την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου σε σύνδεση με αναπτύγματά τους από αυτό το επιστημονικό πεδίο.[6]

Ειδικότερα ο Coleman, κατά την έντονη ενασχόλησή του με εκπαιδευτικά ζητήματα (π.χ. η Έκθεση Coleman του 1961 για τη κατάσταση της σχολικής εκπαίδευσης στις ΗΠΑ), έχει χρησιμοποιήσει την έννοια του ανθρωπίνου (ή μορφωτικού) κεφαλαίου του Th. Schultz και του G. Becker, το οποίο εν συντομία μπορεί να περιγραφεί ως οι δεξιότητες και οι γνώσεις που κατέχει κάποιος. Ο Coleman εξετάζοντας τη σχολική αποτυχία και επιδιώκοντας την

ενίσχυση του ανθρωπίνου κεφαλαίου εισάγει την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου ως τρόπο ενδυνάμωσής του. Συγκεκριμένα, θα υποστηρίξει ότι η ύπαρξη κοινωνικού κεφαλαίου ενδυναμώνει τη σχολική επίδοση των μαθητών και σπουδαστών και με αυτόν τον τρόπο ενισχύει τη δημιουργία ανθρωπίνου κεφαλαίου, δηλαδή μόρφωσης.

Ο Coleman θα χρησιμοποιήσει την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου σε συνάρτηση με άλλες μορφές κεφαλαίου. Συγκεκριμένα του οικονομικού-χρηματιστικού κεφαλαίου, του φυσικού κεφαλαίου (εργαλεία, μηχανήματα, γη και άλλα απτά στοιχεία) και του ανθρώπινου κεφαλαίου (δεξιότητες και γνώσεις των ατόμων) (Coleman 1988: S98, S118). Σε αντιδιαστολή, το κοινωνικό κεφάλαιο προκύπτει από τις μεταβολές που επισυμβαίνουν στις σχέσεις μεταξύ των ατόμων, οι οποίες διευκολύνουν την κοινωνική δράση (Jackman & Miller 1998: 48). Θα θεωρήσει δε ότι, από κοινού με τις λοιπές μορφές κεφαλαίου, το κοινωνικό κεφάλαιο είναι παραγωγικό καθώς επιτρέπει να πραγματοποιηθούν ορισμένες επιδιώξεις οι οποίες δεν θα ήταν εφικτές χωρίς αυτό (Coleman 1990: 302).

Τι είναι όμως για τον Coleman το κοινωνικό κεφάλαιο; Ορίζοντάς το με βάση τη λειτουργία του, είναι μια ποικιλία οντοτήτων οι οποίες διαθέτουν από κοινού δύο χαρακτηριστικά: όλες αποτελούνται από κάποια όψη των κοινωνικών δομών και διευκολύνουν ορισμένες ενέργειες των δρώντων υποκειμένων μέσα στη δομή, είτε αυτά είναι ξεχωριστά άτομα είτε είναι συλλογικοί φορείς (Coleman 1988: S98). Επίσης, προσδιορίζεται και από το αποτέλεσμα, καθώς το κοινωνικό κεφάλαιο 'καθιστά δυνατή την επίτευξη ορισμένων στόχων', οι οποίοι χωρίς αυτό, όπως ήδη σημειώθηκε, δεν θα ήταν εφικτοί (ό.π.). Σύμφωνα με τον συγγραφέα, το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να λάβει τρεις μορφές: 'αυτή των υποχρεώσεων και προσδοκιών που εξαρτώνται από την αξιοπιστία του κοινωνικού περιβάλλοντος, την ικανότητα μεταφοράς των πληροφοριών της κοινωνικής δομής και, τρίτον, των κανόνων που συνοδεύονται από κυρώσεις' (ό.π.: S119).

Ο Coleman, όπως εξάλλου και ο Bourdieu, θα τονίσει τον μη απτό, τον άυλο και ακαθόριστο χαρακτήρα του κοινωνικού κεφαλαίου σε σχέση με τις άλλες μορφές κεφαλαίου. Παράλληλα θα σημειώσει πως η διάσταση του δημόσιου αγαθού που χαρακτηρίζει το κοινωνικό κεφάλαιο το διαφορίζει από τις λοιπές μορφές κεφαλαίου. Αυτή η διάσταση προκύπτει από το γεγονός πως αυτός που δημιουργεί το κοινωνικό κεφάλαιο απολαμβάνει ένα περιορισμένο μόνο μέρος της ωφελείας του (ό.π.: S116-18). Αυτό όμως ήδη δηλώνει πως το κοινωνικό κεφάλαιο δεν αποτελεί απλά ή μόνον μια ιδιότητα

Το κοινωνιολογικό ενδιαφέρον για το κοινωνικό κεφάλαιο

Γιατί κατέστη το κοινωνικό κεφάλαιο μια τόσο δημοφιλής έννοια στην κοινωνιολογία; Όπως έχει σημειωθεί, ένας βασικός λόγος είναι πως επικεντρώνεται στις επιπτώσεις της *κοινωνικότητας*. Ανέκαθεν, από ιδρύσεως κοινωνιολογίας, η κοινωνικότητα και η σημασία της έθελγε τους κοινωνιολόγους. Τώρα, υπάρχει μια έννοια που τονίζει και προσδιορίζει ρητά τις θετικές επιπτώσεις της επίδρασης της κοινωνικότητας, παραμερίζοντας παράλληλα ή εμφανιζόμενη ότι παραμερίζει τις αρνητικές της επιδράσεις (Portes 1998). Πραγματικά, καθώς το αίτημα για συνειδητή και όχι επιβαλλόμενη επανασύσταση των πρωταρχικών ανθρώπινων κοινωνικών δεσμών με απότοκό του την ουμανιστική-ορθολογική ανασυγκρότηση της σύγχρονης κοινωνίας, αποτελεί μια σταθερά που διατρέχει την κοινωνιολογία, το κοινωνικό κεφάλαιο και η ενίσχυσή του έχει υιοθετηθεί αλλά και αντιμετωπισθεί ως ένας λίγο-πολύ απτός τρόπος προσέγγισης αυτής της επιδίωξης. Επίσης, και σε συνάρτηση με τα παραπάνω, το κοινωνικό κεφάλαιο φαίνεται να παρέχει ένα κλειδί για την κατανόηση και αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων. Τα στοιχεία αυτά που σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό ενυπάρχουν στη σχετική κοινωνιολογική βιβλιογραφία εξηγούν και τη θετική ανταπόκριση που η έννοια αυτή έχει στην κοινωνιολογία. Εξηγούν ακόμη το γεγονός πως, καταρχήν, προκαλεί το ενδιαφέρον ή /και υιοθετείται, με παραλλαγές, από διαφορετικές κοινωνιολογικές προσεγγίσεις ή παραδείγματα.

Ένας άλλος λόγος σχετίζεται με τις εξελίξεις στο μακρο-κοινωνιολογικό επίπεδο. Είναι γεγονός πως η ανεμπόδιστη κυριαρχία του καπιταλισμού, ιδιαίτερα μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού το 1989, έχει προκαλέσει ένα ανανεωμένο ενδιαφέρον για το πώς εδραιώνεται αυτό το σύστημα και οδηγεί στη μελέτη όσων θεωρούνται μη στενά οικονομικές μορφές κεφαλαίου. Αυτές, ενώ δεν υπάρχει ομοφωνία πως όντως αποτελούν μορφές κεφαλαίου, θεωρούνται συνήθως ως τέτοιες ή ως ομόλογες του οικονομικού κεφαλαίου από αυτούς που τις μελετούν με βασικό σκεπτικό ή /και επιχείρημα πως τα πάντα πλέον μπορούν να λογιστούν ως κεφάλαιο. Αν και ήδη έχει σημειωθεί ένας πληθωρισμός μη οικονομικών κεφαλαίων, το σχετικό ενδιαφέρον φαίνεται να διατηρείται ασίγαστο.[9] Από την άποψη λοιπόν της στροφής του ενδιαφέροντος, η προσπάθεια του Bourdieu για την ανάλυση διαφόρων μη οικονομικών μορφών κεφαλαίου και την αναγωγή τους σε οικονομικό κεφάλαιο είναι προδρομική. Σε αυτό το πλαίσιο η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου τοποθετεί και συνδέει τα (θετικά) αποτελέσματα της κοινωνικότητας με την ευρύτερη συζήτηση περί κεφαλαίου. Ταυτόχρονα,

προσελκύει την προσοχή στο πως μη χρηματικές μορφές κεφαλαίου μπορούν να αποτελέσουν σημαντικές πηγές δύναμης, εξουσίας και επιρροής, αντίστοιχα με την ιδιοκτησία επιχειρήσεων και τον πλούτο.

Ένας τρίτος λόγος, ο οποίος αφορά πιο στενά την κοινωνιολογία, σχετίζεται με τις δυσχέρειες και τα αδιέξοδα της κοινωνιολογικής θεωρίας. Με δεδομένη την κατάρρευση της 'μεγάλης θεωρίας' [grand theory] του τύπου του T. Parsons (*The Social System*) αλλά και της μη επιτυχίας του A. Giddens να διαμορφώσει μια νέα περιεκτική θεωρία για την κοινωνία (στο έργο του *The Constitution of Society*), υπάρχει ένας προσανατολισμός και μια διαμορφούμενη συναίνεση στην κατεύθυνση της υιοθέτησης της προτροπής του R. K. Merton προκειμένου να ανακαλυφθούν-δημιουργηθούν θεωρίες μέσου βεληνεκούς. Το κοινωνικό κεφάλαιο σαφώς θεωρήθηκε από ορισμένους συγγραφείς έννοια με ενδιαφέρον και προκρίθηκε προκειμένου να δημιουργηθεί μια τέτοια θεωρία (π.χ. Woolcock 1998, Lin 2003· εκτός κοινωνιολογίας, Putnam 2000: 19-20).

Ένας πρόσθετος λόγος αφορά την πίεση για πρωτοτυπία και πρωτότυπες δημοσιεύσεις που ενυπάρχει στον ακαδημαϊκό χώρο, κοινωνιολογικό και ευρύτερο, με τις επιπτώσεις που αυτές ενέχουν για τη σταδιοδρομία. Από εδώ ελκύει τις ρίζες του ένα μέρος του μεγάλου αριθμού των δημοσιεύσεων οι οποίες αναφέρονται στο κοινωνικό κεφάλαιο. Και είναι αυτή η αναζήτηση της πρωτοτυπίας που ευθύνεται για αρκετά κείμενα με αποσπασματικό ή ακόμη και άσχετο χειρισμό της έννοιας προκειμένου να τύχει της κατάλληλης επιχειρησιακής εφαρμογής αλλά και εργαλειακής χρήσης.

Robert D. Putnam. Το κοινωνικό κεφάλαιο ως χαρακτηριστικό των κοινοτήτων και των εθνών

Παράλληλα με το συνεχιζόμενο κοινωνιολογικό ενδιαφέρον για το κοινωνικό κεφάλαιο, η έννοια αυτή υιοθετείται και από άλλους επιστημονικούς κλάδους. Αυτό συνέβη ουσιαστικά μέσα από το έργο και τη θεώρηση του πολιτικού επιστήμονα R. Putnam, του οποίου η θέση είναι προεξάρχουσα. Ο Putnam αναπτύσσει τις απόψεις του αναφορικά με το κοινωνικό κεφάλαιο σε μια σειρά δημοσιεύσεων, ιδιαίτερα στα βιβλία του *Making Democracy Work* (1993) και *Bowling Alone* (2000).

Στο πρώτο η βασική προβληματική αφορά στο τι είναι αυτό που προκαλεί την πολύπλευρη ανάπτυξη της βόρειας Ιταλίας σε σχέση με τη νότια. Ειδικότερα, τι προκαλεί την καλύτερη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών στον

ιταλικό Βορρά σε σχέση με τον Νότο. Η απάντηση που ο συγγραφέας θα δώσει είναι πως στη βόρεια Ιταλία έχουν αναπτυχθεί στην ιστορική πορεία πολύπλευροι συμμετοχικοί θεσμοί όσο και ένα συμμετοχικό ήθος. Αυτό συνέβη κατά τρόπο χωρικά αποκεντρωμένο, με τη αποδοχή και ενεργοποίηση της ιδιότητας του πολίτη στο επίπεδο της κάθε κοινότητας /πόλης /περιοχής και με την παράλληλη ενεργοποίηση, ήδη από τον 14ο αιώνα της κοινωνίας πολιτών –οπωσδήποτε πολύ νωρίτερα από ανάλογες εξελίξεις στη νότια Ιταλία που επισυμβαίνουν μετά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Με βάση την αναπτυγμένη συμμετοχική διάσταση και τη θετική της επενέργεια διευκολύνθηκε και εμφανίστηκε στη βόρεια Ιταλία έντονη συνεργασία των ποικίλων κοινωνικών ομάδων, κοινωνικών δικτύων και εταίρων σε πάσης φύσεως ζητήματα. Αυτό συνέβη και κατά την περίοδο ανόδου της αστικής κοινωνίας, όταν η κοινή πεποίθηση πως τα προβλήματα μπορούν να αντιμετωπιστούν με πυκνή και έντονη συνεργασία συνέβαλε, πάντα κατά τον Putnam, στην ικανοποιητική επίλυση ή ανταπόκριση σε αυτά. Η αμοιβαιότητα στις σχέσεις και η συνεργασία που αναπτύσσεται μέσα από τις αστικές δικτυώσεις, η συμμετοχικότητα και αλληλεγγύη μεταξύ των κοινωνών-πολιτών ή ακόμη η συνεργασία σε ένα κλίμα και πνεύμα εμπιστοσύνης και αποδοχής του (αστικο)δημοκρατικού πλαισίου, βασίζονται στην ύπαρξη κοινών, τυπικών και άτυπων, κανονιστικών ρυθμίσεων. Με τη σειρά τους, τα παραπάνω έχουν ευεργετικές επιπτώσεις για τη σύγχρονη κοινωνική δραστηριότητα η οποία, σε ένα κλίμα συνοχής όπου αποτελεί αυτονόητο το να εμπιστεύεται κανείς άλλους (και έτσι να στηρίζεται σε αυτούς), εδράζεται επίσης στις πολυποίκιλες δικτυώσεις, ενώσεις και οργανώσεις γενικά και στην αναγνώριση και αποδοχή του ρόλου της κοινότητας, ειδικότερα. Το ενοποιητικό στοιχείο και αυτό που κάνει τα πράγματα να συνέχονται και να κυλούν κατά τον περιγραφέντα τρόπο είναι το κοινωνικό κεφάλαιο. Για τον Putnam κοινωνικό κεφάλαιο σημαίνει

> χαρακτηριστικά των *κοινωνικών οργανισμών*, όπως εμπιστοσύνη, νόρμες και δίκτυα, τα οποία μπορούν να βελτιώσουν την αποτελεσματικότητα της κοινωνίας διευκολύνοντας τις συντονισμένες δράσεις (Putnam 1993: 167, η έμφαση του γράφοντος).

Θα συμπληρώσει δε πως

> το να δουλεύουν [οι άνθρωποι] μαζί είναι ευκολότερο σε μία κοινότητα που έχει ευλογηθεί με σημαντικό απόθεμα κοινωνικού κεφαλαίου (ό.π.).

Δύο χρόνια αργότερα, το 1995, με μια παραπλήσια αλλά όχι ταυτόσημη διατύπωση, ο Putnam θα ορίσει ως κοινωνικό κεφάλαιο τα

χαρακτηριστικά της *κοινωνικής ζωής* –δίκτυα, νόρμες και εμπιστοσύνη– που ενδυναμώνουν τους συμμετέχοντες, ώστε να δρουν από κοινού περισσότερο αποτελεσματικά για να επιδιώκουν κοινά αποδεκτούς σκοπούς (1995: 665, η έμφαση του γράφοντος).

Ουσιαστικά εδώ, σε σχέση με την προηγούμενη διατύπωση, εμφανίζεται μία επέκταση και διεύρυνση του βεληνεκούς της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου: από το επίπεδο των οργανισμών στο επίπεδο της κοινωνικής ζωής συνολικά. Με τον Putnam, είχαμε ήδη μια επέκταση από το ατομικό επίπεδο των δρώντων (προσωπικό ή ομαδικό) στο επίπεδο των οργανώσεων και κοινοτήτων (Wolleback & Selle 2002: 34, Portes 2000). Τώρα αυτή η επέκταση περιλαμβάνει πλέον τις πόλεις, τις περιοχές, ακόμη και τις χώρες και αυτό γιατί αφορά συνολικά την κοινωνική ζωή. Οι νοηματικές αυτές μετατοπίσεις, όπως έχει ήδη αναφερθεί, στηρίζονται εν μέρει τουλάχιστον στο γεγονός ότι ήδη ο Coleman στο έργο του τις έχει επιχειρήσει και τότε, όταν διατύπωσε τις απόψεις του, δεν του είχε ασκηθεί κριτική ως προς αυτό το σημείο. Αυτό όμως που ήταν ήδη προβληματικό στην εννοιολόγηση του κοινωνικού κεφαλαίου από τον Coleman, δηλαδή η τήρηση σιωπής για τον ουδέτερο χαρακτήρα των οριζόντιων δικτυώσεων, στη μετατόπιση που επιχειρεί ο Putnam καθίσταται αφόρητο καθώς, στο νεο-πλουραλιστικό συμμετοχικό πλαίσιο που έχει υιοθετήσει, οι διαφορές οικονομικής, κοινωνικής και άλλης ισχύος δεν προκύπτουν ως ιδιαίτερο πρόβλημα και αυτό που κυριαρχεί είναι η συμμετοχικότητα και ο βαθμός κατά τον οποίο αυτή εμφανίζεται.

Η συμμετοχικότητα που εμφανίζεται στο πλαίσιο κοινοτικών δικτυώσεων φαίνεται πως δημιουργεί πρόσθετες μορφές κοινωνικού κεφαλαίου. Αυτό συμβαίνει στην περίπτωση ορισμένων εκ των κατηγοριοποιήσεων του κοινωνικού κεφαλαίου, που είναι μεν πατρότητας άλλων,[10] αλλά και έχουν την ρητή αποδοχή του Putnam (2000: 22-4). Έτσι το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να 'συγκολλά' [bonding], να 'γεφυρώνει' [bridging] ή και να 'συνδέει' [linking] κοινωνικές ομάδες. Αντίστοιχα, η πρώτη μορφή αναφέρεται στους δεσμούς ανάμεσα στους ανθρώπους που βρίσκονται σε παρόμοιες περιστάσεις, έχει αποκλειστικό χαρακτήρα και είναι προσανατολισμένη προς το εσωτερικό μιας κοινωνικής ομάδας. Η δεύτερη σχετίζει ανθρώπους που βρίσκονται σε μεγαλύτερη απόσταση, που έχουν ανόμοιες συνθήκες και βρίσκονται σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες (Svendsen 2006) και έχει περιεκτικό χαρακτήρα.[11] Τέλος, η τρίτη μορφή φέρνει σε επαφή ετερογενείς κοινωνικές ομάδες που χαρακτηρίζονται από διαφορετικές και ανομοιογε-

νείς μεταξύ τους κοινωνικές περιστάσεις (Woolock 2001), επιτρέποντας την εμφάνιση συνεργιών (οι οποίες έχουν νόημα όχι στο επίπεδο της περιορισμένης ομάδας αλλά της ευρύτερης κοινότητας ή χώρας). Όμως, κατ' αυτόν τον τρόπο τα δίκτυα εμφανίζονται ως οχήματα του κοινωνικού κεφαλαίου.

Στη συνέχεια, στο έργο του *Bowling Alone* (2000), του οποίου η βασική θέση δημοσιεύτηκε ήδη το 1995 (Putnam 2000: 506), ο Putnam θα απασχοληθεί με ένα παραπλήσιο πρόβλημα. Πώς και γιατί οι συμμετοχικές πρακτικές και παραδόσεις της κοινωνίας πολιτών ήταν τόσο έντονες και ισχυρές στις ΗΠΑ, ώστε να εντυπωσιάσουν τον Tocqueville κατά το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα, έχουν περιοριστεί και βρίσκονται σε μια διαδικασία περαιτέρω συρρίκνωσής τους. Χαρακτηριστικά, ο Putnam (2000) σημειώνει πως η συμμετοχή σε μορφές κοινωνικής ενεργοποίησης με σαφές το στοιχείο της συλλογικότητας, όπως είναι η συμμετοχή στον τοπικό Ερυθρό Σταυρό, σε θρησκευτικές οργανώσεις, σε χορωδίες ή σε εργατικές συνδικαλιστικές ενώσεις ή η πολιτική συμμετοχή, π.χ. συμμετοχή στις εκλογές (στην ψηφοφορία) και σε πολιτικές εκδηλώσεις, έχει μειωθεί σημαντικά τα τελευταία 40-50 χρόνια στις ΗΠΑ. Αντίστροφα, οι περισσότερο ιδιωτικού χαρακτήρα μορφές χρήσης του ελεύθερου χρόνου, π.χ. η παρακολούθηση τηλεόρασης, έχουν αυξηθεί κατακόρυφα αποσπώντας το ενδιαφέρον για δραστηριότητες συλλογικού χαρακτήρα (ό.π.: 222-34). Τον Putnam απασχολεί τι χρειάζεται να γίνει για να μεταστραφεί η κατάσταση. Η απάντηση που θα δώσει μπορεί συνοπτικά να εκφραστεί ως η ενίσχυση του κοινωνικού κεφαλαίου.

Κατ' ουσία, στην προσέγγιση του Putnam, το απόθεμα κοινωνικού κεφαλαίου εξισώνεται με το επίπεδο της συμμετοχής σε ενώσεις και σωματεία, ομίλους κ.λπ., ευρύτερα από τη συμμετοχική συμπεριφορά σε μία κοινότητα. Συγκεκριμένα, σε ποσοτικές επιχειρησιακές εφαρμογές-έρευνες για το κοινωνικό κεφάλαιο, αυτό το μετρούν με δείκτες όπως είναι ο βαθμός συμμετοχής σε εθελοντικές οργανώσεις (που ανταποκρίνονται στη συμμετοχικότητα στην κοινωνία των πολιτών), η εκδήλωση εμπιστοσύνης απέναντι στις αρχές ή απέναντι σε άλλους (που καταμετρά την ύπαρξη εμπιστοσύνης), η ανάγνωση εφημερίδων (που θεωρείται πως αποτυπώνει το ενδιαφέρον για τα κοινά) και με άλλους ανάλογους δείκτες (Putnam 2002). Το κλειδί είναι λοιπόν η συμμετοχικότητα, ευρύτερα το ήθος της πολιτοφροσύνης ή, αλλιώς, 'πολιτειακότητας' [civicness] της οποίας η συμμετοχικότητα φαίνεται να είναι απότοκος. Όσο περισσότερο υπάρχει και όσο πιο πυκνή είναι (όπως αυτό αποτυπώνεται κυρίως από τις μετρήσεις), τόσο περισσότερο υπάρχει κοινω-

νικό κεφάλαιο, και τόσο περισσότερο αναπτύσσεται και τελικά ευτυχεί η περιοχή!

Κριτική στον Putnam

Οι παραπάνω, εντελώς συνοπτικά παρουσιαζόμενες απόψεις του Putnam, έχουν προκαλέσει ευρύτατο ενδιαφέρον, τόσο σε μια σειρά επιστημονικών κλάδων, όσο και στο πολιτικό πεδίο, στο οποίο θα επανέλθω στη συνέχεια. Παράλληλα όμως, με το ενδιαφέρον αυτό, έχει ασκηθεί και πολλαπλή και πολυεπίπεδη κριτική στο έργο του. Η κριτική αυτή μπορεί να διακριθεί σε βασική και εσωτερική. Οι αναφορές που ακολουθούν έχουν επιλεκτική και συνοπτική μορφή.

Η βασική κριτική ασχολείται με τη νοηματική μετατόπιση του κοινωνικού κεφαλαίου από το ατομικό επίπεδο στο επίπεδο των κοινοτήτων και με το (κατάλληλο) επίπεδο της ανάλυσης. Ασχολείται επίσης με τον κυκλικό χαρακτήρα των ισχυρισμών του Putnam και την απροσδιοριστία ως προς τη διάσταση της αιτιότητας.

Η επέκταση μιας έννοιας είναι καταρχήν κάτι το αποδεκτό, αλλά αυτή θα πρέπει να συνοδεύεται από ανάλογη θεωρητική επεξεργασία. Στην περίπτωση ωστόσο του Putnam αυτό δεν γίνεται. Ενώ στον Coleman οι δεσμοί της κοινότητας ενδιαφέρουν γιατί παρέχουν στα άτομα οφέλη, στον Putnam η γενική κατεύθυνση που υιοθετείται είναι ότι το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί ιδιότητα των οργανισμών και στη συνέχεια των κοινοτήτων παρά των δικτύων ατομικών ή συλλογικών φορέων δράσης. Το κοινωνικό κεφάλαιο έχει νοηματικά επεκταθεί αλλά και μετατοπιστεί. Αναφορικά με τα οφέλη, αυτά πλέον είναι πρωτίστως συλλογικά-κοινοτικά (Portes 2000, Portes & Landholt 2000). Έτσι, π.χ., η ύπαρξη σε μία μικρή κοινότητα, πόλη, περιοχή ή έθνος-χώρα επαρκούς αποθέματος κοινωνικού κεφαλαίου σημαίνει την εύρυθμη λειτουργία της γραφειοκρατίας με παράλληλο περιορισμό της διαφθοράς και αυτό συμβαίνει προς όφελος όλης της κοινότητας.

Αυτή η άποψη όμως πάσχει από προϊούσα σύγχυση αναφορικά με μια σειρά από θέματα. Ένα από αυτά είναι πως το κοινωνικό κεφάλαιο εμφανίζεται πλέον ή μπορεί να εμφανιστεί παντού. Κατ' αυτόν όμως τον τρόπο η έννοια χάνει τον ευρετικό της χαρακτήρα. Ένα άλλο συναφές ζήτημα αφορά τη σύγχυση ως προς το επίπεδο στο οποίο το κοινωνικό κεφάλαιο λέγεται πως λειτουργεί. Είναι επομένως το μικρο-, το μεσο- ή το μακρο-επίπεδο κατάλληλο για τη μελέτη του; Παρόλο που ο Putnam προσανατολίζεται προς το μεσαίο και μακρο-επίπεδο αυτό δεν είναι σαφές. Έτσι, η σύγχυση ανα-

ρικά με το επίπεδο ανάλυσης δημιουργεί ερωτηματικά για το εάν το κοινωνικό κεφάλαιο θα πρέπει να ερευνάται με μεθόδους εθνογραφικού τύπου στο μικρο-επίπεδο ή προσεγγιστικά με μεγάλης κλίμακας ποσοτικές αντιπροσωπευτικές έρευνες μακρο-επιπέδου.

Εξάλλου, στην εννοιολογική μετατόπιση του Putnam η κατεύθυνση της *αιτιότητας* είναι ασαφής. Το μετρούμενο σε αποθέματα κοινωνικό κεφάλαιο θεωρείται πως επιδρά θετικά προς όφελος της κοινότητας ενώ η ύπαρξή του πιστοποιείται από τα αποτελέσματα της επενέργειάς του. Δηλαδή, οι περιοχές που πάνε καλά από οικονομική άποψη και διακυβερνώνται με επάρκεια, θεωρείται αυτόχρημα πως διαθέτουν υψηλή ποσότητα κοινωνικού κεφαλαίου. Από την άλλη πλευρά, όταν μία περιοχή είναι φτωχή, μη αναπτυγμένη και υπάρχει κακοδιοίκηση και κακοδιαχείριση, τότε το κοινωνικό κεφάλαιο είναι εξ ορισμού περιορισμένο, λιγοστό ή απουσιάζει εντελώς (Harriss 2002, Putzel 1997, Harriss & De Renzio 1997: 923-4, Quibria 2003: 8-10, Portes 1998, Portes & Landolt 2000). Εδώ όμως εμφανίζεται σε όλη του την έκταση το βασικότερο ίσως πρόβλημα της πατναμικής εννοιολόγησης του κοινωνικού κεφαλαίου, που είναι η λογική κυκλικότητα των ισχυρισμών του (Harriss 2002: 21-3) την οποία –είναι αλήθεια– δεν διστάζει να ομολογήσει ο ίδιος (Putnam 1993: 181). Το ζήτημα λοιπόν είναι να πραγματοποιηθεί το επόμενο λογικό βήμα και να αναγνωριστεί ότι οι διάφοροι συσχετισμοί που χρησιμοποιούνται για τη μέτρησή του κοινωνικού κεφαλαίου δεν μας λένε πολλά για την κατεύθυνση της αιτιότητας και πως αποτελούν επίπλαστους [spurious] συσχετισμούς. Την ίδια στιγμή, η επίδραση παραγόντων, όπως είναι οι πολιτικοί διεκδικητικοί αγώνες ή η μόρφωση, που φαίνονται να έχουν αιτιώδη ρόλο στη διαμόρφωση όσων θετικών υποτίθεται πως δημιουργεί η ύπαρξη του κοινωνικού κεφαλαίου, δηλαδή η καλή διακυβέρνηση και η πολιτοφροσύνη, εκτοπίζονται από το προσκήνιο (Portes & Landolt 2000: 535-37).

Η επιμέρους ή εσωτερική κριτική έχει την τάση να επικεντρώνεται περισσότερο στη συνάφεια, την ακρίβεια και την επάρκεια των δεικτών που χρησιμοποιούνται για να συναγάγουν το κοινωνικό κεφάλαιο. Εδώ προτίθεμαι να αναφερθώ με συντομία σε μερικά μόνον σημεία αυτής της κριτικής, τα οποία θεωρώ πως έχουν περισσότερο ενδιαφέρον.

Καταρχήν, αξίζει να μνημονευτεί πως υπάρχουν ορισμένες πολύ ενδιαφέρουσες αλλά λίγο γνωστές κριτικές ιταλικής προέλευσης αναφορικά με το βιβλίο του Putnam *Making Democracy Work*. Ορισμένες από αυτές αρχικά δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Stato e Mercato*.[12] Στα κείμενα αυτά, μεταξύ άλλων, γίνεται σαφές πως η μεγάλη αναπτυξιακή επιτυχία της σύγχρονης

Ιταλίας, η λεγόμενη Τρίτη Ιταλία (όσο και τα προβλήματά της), αντίθετα με τους ισχυρισμούς του Putnam, δεν σχετίζονται καθόλου με τα όσα αιτιάται η θεωρία περί κοινωνικού κεφαλαίου. Οι κριτικές αυτές, όπως και άλλες ιταλικού ενδιαφέροντος (όπως αναφέρονται σε Harriss 2002: 33-4), έχουν ευρύτερη σημασία καθώς εξασθενίζουν σημαντικά αυτό που θεωρήθηκε η πιο επιτυχημένη επίδειξη της εγκυρότητας της προσέγγισής του αναφορικά με το κοινωνικό κεφάλαιο. Έτσι, ένα σημαντικό σημείο κριτικής αφορά την άποψη του Putnam για την 'εξαρτημένη από τη διαδρομή εξέλιξη' [path dependency] των περιοχών της Ιταλίας, η οποία αποδεικνύεται ρηχή καθώς δεν λαμβάνει υπόψη τη μισο-αποικιακή κατάσταση της νότιας Ιταλίας που δια του κεντρικού κράτους επέβαλαν οι ελίτ της βόρειας κατά τον 19ο αιώνα ή το σχετιζόμενο με αυτή την κατάσταση γεγονός της επίδρασης του πολιτικού στοιχείου στη μορφοποίηση των τοπικών κοινωνιών (βλ. Tarrow 1996).

Στο άλλο του βιβλίο, το *Bowling Alone*, ο Putnam ερμηνεύει αυτό που χαρακτηρίζει ως μείωση του κοινωνικού κεφαλαίου αποδίδοντάς το στην τάση για μεγαλύτερη εξατομίκευση που κυριαρχεί στη σύγχρονη κοινωνία. Το αντιμετωπίζει ως συνεπακόλουθο του γεγονότος ότι οι άνθρωποι φαίνεται να μην ενδιαφέρονται για λύσεις συλλογικού χαρακτήρα στα προβλήματα που τους απασχολούν, αλλά επικεντρώνονται στην 'αναζήτηση του ιδανικού εαυτού' τους. Αυτή η στροφή, εάν υπάρχει –καθόσον έχουν διατυπωθεί σοβαρές αντιρρήσεις επ' αυτής (βλ. παρακάτω)–, θα πρέπει να εξηγηθεί, κάτι το οποίο δεν επιχειρείται. Η ένσταση βέβαια έγκειται στο ότι, όπως είχε σημειώσει ο E. Goffman, ο εαυτός είναι το αποτέλεσμα μιας διαδραστικής 'παράστασης' και όχι η αιτία που τον προκαλεί. Με άλλα λόγια η ένταση ή και σύγχυση αίτιου και αποτελέσματος δεν περιορίζεται στην εννοιολόγηση του κοινωνικού κεφαλαίου αλλά χαρακτηρίζει ευρύτερα το έργο του Putnam.

Είναι γεγονός πως η πυκνότητα των σχέσεων ανάμεσα στα μέλη ενός δικτύου αποτελεί ένα καλό δείκτη του γενικού επιπέδου των δεσμών που υφίστανται μεταξύ τους (Scott 2000). Στην πατναμική προσέγγιση η *πυκνότητα* των σχέσεων ανάμεσα στα μέλη ενός δικτύου θεωρείται σημαντικό κριτήριο το οποίο πιστοποιεί την ύπαρξη κοινωνικού κεφαλαίου. Συγκεκριμένα, θεωρεί πως όσο πιο πυκνές είναι οι σχέσεις, τόσο περισσότερο είναι το κοινωνικό κεφάλαιο, ώστε ο υψηλός βαθμός κοινωνικών επαφών και αλληλοεξυπηρέτησης ανάμεσα στα μέλη μιας εσω-ομάδας ταυτίζεται με την κατοχή υψηλού βαθμού κοινωνικού κεφαλαίου.

Μια ενδιαφέρουσα κριτική της διάστασης της πυκνότητας έχει εκδηλωθεί από τον κοινωνικό ανθρωπολόγο Peter Loizos. Σε μια εργασία του εξετάζει

τρία εμπειρικά δείγματα-περιπτώσεις προσφύγων, οι οποίοι διαθέτουν ταυτόχρονα και την ιδιότητα του μετανάστη. Παρατηρεί πως αυτοί διακρίνονται σαφώς από την τάση να περιορίζουν τις κοινωνικές τους σχέσεις σε πρόσωπα με αντίστοιχη με αυτούς προέλευση και κατάσταση. Επίσης, τείνουν να συναναστρέφονται έντονα, συνεχώς και ακατάπαυστα με ομοίους τους. Όπως σημειώνει, η συνεχής αλληλόδραση με τους ομοίους συμβαίνει γιατί οι πρόσφυγες είναι παντελώς απομονωμένοι και αποκλεισμένοι από την κοινωνία στην οποία βρήκαν καταφύγιο. Παρόλο που η πυκνότητα των σχέσεων τούς βοηθά να επιβιώσουν στο νέο περιβάλλον της χώρας υποδοχής, την ίδια στιγμή συμβάλλει στη διαμόρφωσή τους ως διακριτής ομάδας. Έτσι, κανονικοποιείται η κοινωνική τους απομόνωση και διευκολύνεται η διαιώνισή της, καθώς οι πυκνές κοινωνικές συναναστροφές δεν συμβάλλουν στη μεταβολή των συνθηκών της ζωής τους. Ο Loizos λοιπόν θα αναρωτηθεί, προφανώς ρητορικά, κατά πόσο αυτοί οι πρόσφυγες, ακριβώς λόγω των πυκνών τους σχέσεων, είναι 'κοινωνικοί καπιταλιστές' (2002). Νομίζω πως το συγκεκριμένο παράδειγμα δείχνει πως δεν μπορεί να σταθεί η ταύτιση πυκνότητας σχέσεων και κοινωνικού κεφαλαίου γενικά.

Ένα άλλο στοιχείο το οποίο θα πρέπει κανείς να συγκρατήσει αφορά την *πολιτισμική* διάσταση που εμφανίζεται σε έρευνες σχετικά με το κοινωνικό κεφάλαιο και ειδικότερα κάθε συγκεκριμένου ερευνώμενου πεδίου. Χαρακτηριστικό από αυτή την άποψη είναι το άρθρο του M. Lindstöm (2003) περί της σχέσης κοινωνικού κεφαλαίου και καπνίσματος. Οι μετρήσεις του συγγραφέα δείχνουν την ύπαρξη υψηλού ποσοστού κοινωνικού κεφαλαίου ανάμεσα στους μη καπνίζοντες και χαμηλού ανάμεσα σε καπνίζοντες στη νότια Σουηδία. Αναρωτιέται κανείς κατά πόσον μετρήσεις σε άλλα κοινωνικά πλαίσια, όπως στη σημερινή Ελλάδα, θα έδιναν τα ίδια αποτελέσματα. Νομίζω πως 'όχι' γιατί, αντίθετα από τη Σουηδία, το κάπνισμα στην Ελλάδα, όπως αποδεικνύει η τρέχουσα πρακτική, θεωρείται κοινωνικά αποδεκτή δραστηριότητα. Άλλο παράδειγμα πολιτισμικής ιδιαιτερότητας αποτελεί το ειδικό βάρος που έχουν, ανά χώρα και περιοχή, οι τυπικές και οι άτυπες σχέσεις (Σωτηρόπουλος 2004) και αντίστοιχα η ύπαρξη τυπικού και άτυπου κοινωνικού κεφαλαίου (Haerpfer, Wallace & Raiser 2005).[13] Είναι λοιπόν οι μεταβλητές που διαμορφώνονται για να μετρήσουν το κοινωνικό κεφάλαιο και οι κατηγοριοποιήσεις που προσμετρούνται σε αυτό πολιτισμικά καθορισμένες, καθολικής ισχύος ή μη; Εδώ οι φωνές για 'δυτικοκεντρισμό' στις προκείμενες του πατναμικού κοινωνικού κεφαλαίου, δεν μπορούν να αγνοηθούν.

Πέραν αυτών, υπάρχουν και προβλήματα προσδιορισμού και μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου, ιδίως ορισμένων μορφών του. Ένα τέτοιο ζήτημα αφορά τη *συμμετοχικότητα* σε εθελοντικές οργανώσεις, την οποία εξ ορισμού απορρίπτουν ορισμένοι κοινωνιολόγοι, όπως ο C. Trigilia (2001). Η διάσταση αυτή στον Putnam έχει αξία καθαυτή ενώ δεν γίνεται ουσιαστική διάκριση ανάμεσα σε είδη συμμετοχικότητας, κάτι που είναι απαραίτητο δεδομένης της ενδογενούς ασάφειας που διακρίνει την έννοια. Με παρόμοιο δε τρόπο προσλαμβάνεται σε εμπειρικές έρευνες που εμπνέονται από το έργο του συγκεκριμένου συγγραφέα, όπως συμβαίνει με συναφή τμήματα της 'Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας' (πρώτος γύρος) (βλ. και Παναγιωτοπούλου & Παπλιάκου 2006). Όμως αυτό δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό καθώς υπάρχουν διαφορετικά ποιοτικά χαρακτηριστικά αναφορικά με το είδος του τυπικού δικτύου στο οποίο κάποιος συμμετέχει, όσο και αναφορικά με την ένταση που έχει η συμμετοχή. Έτσι, η συμμετοχή σε μια χορωδία έχει ποιοτική διαφορά από τη συμμετοχή σε μια πολιτική οργάνωση, σε μια μασονική στοά ή σε μια επιστημονική εταιρεία. Αυτές όμως οι διαφοροποιήσεις δεν καταγράφονται και έτσι δεν αποτυπώνονται.

Επίσης, η *τυπική* διάσταση της συμμετοχής μπορεί να έχει συνάφεια με την ουσιαστική συμμετοχή ή και όχι, ενώ η διαβάθμιση της έντασης της δραστηριοποίησης σε ένα δίκτυο μένει κατ' ουσία ασχολίαστη. Πέρα όμως από την τυπική συμμετοχή υπάρχει και η *άτυπη* κοινωνική δραστηριοποίηση η οποία, επειδή δεν καταγράφεται, δεν μπορεί ουσιαστικά να αποτιμηθεί με τις συνήθεις ποσοτικές μετρήσεις. Απλά κανείς πιθανολογώντας μπορεί να δεχτεί πως υπάρχει και πως θα πρέπει να έχει κάποια σημασία, κάτι όμως που δεν απασχολεί ιδιαίτερα τον Putnam.

Επιπλέον, δεν γίνεται ουσιαστική συζήτηση ή έρευνα για τη διάσταση ανάμεσα στις πιο παλιές μορφές συμμετοχής, όπως είναι η συμμετοχή σε εργατικές ενώσεις ή σε άλλους οργανισμούς της κοινωνίας πολιτών, και στις νεότερες. Οι τελευταίες αφορούν σε δίκτυα συνδεδεμένα στο διαδίκτυο, σε καταναλωτικά πρότυπα, όπως είναι η σημασία και η νοηματοδότηση που προέρχεται από μουσικές εκδηλώσεις και είδη μουσικής, και σε άλλα συναφή. Ειδικά, ο Putnam για να τεκμηριώσει τον ισχυρισμό του επιχειρηματολογεί πως υφίσταται πτώση στη συμμετοχικότητα. Για παράδειγμα, σήμερα στις ΗΠΑ πολλοί ακούν μουσική, αλλά είναι λιγότεροι σε σχέση με το παρελθόν αυτοί που συμμετέχουν στη δημιουργία της, λ.χ. ως μέλη μιας χορωδίας. Έτσι όμως αγνοεί και δεν εξετάζει πως, ναι μεν υπάρχει πτώση της συμμετοχικότητας στη δημιουργία μουσικής, αλλά η κατανάλωση της μουσι-

κής ποπ αποτελεί δραστηριότητα που στα πλαίσια ειδικών μουσικών γεγονότων-τελετουργιών πραγματοποιείται σε σημαντικό βαθμό ομαδικά, καθώς και ότι η μουσική διαδραματίζει σήμερα έναν καθόλου αμελητέο ρόλο ως προς τον σχηματισμό κοινωνικών ταυτοτήτων.

Εξάλλου, μπορεί να υποστηριχθεί, όπως το έχει επιχειρήσει ο Nan Lin, πως αντίστροφα με τη θέση του Putnam, υπάρχει μια άνοδος της συμμετοχικότητας. Αυτή πραγματοποιείται διαμέσου της ενεργοποίησης δικτύων στον κυβερνοχώρο, τα οποία έχουν σαφείς κοινωνικές επιπτώσεις γιατί οι συμμετέχοντες δεν περιορίζονται σε αυτόν αλλά βρίσκουν έκφραση στην περισσότερο υλική κοινωνική ζωή (2003: 211-17, 226-39). Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση που περιγράφει ο Lin σχετικά με το κίνημα 'Falun Gong' στη σύγχρονη Κίνα (ό.π.: 217-226).

Ένα άλλο σημείο που χρειάζεται να προσεχθεί είναι πως συχνά ταυτίζεται η εμπιστοσύνη με το κοινωνικό κεφάλαιο παρότι επανειλημμένα έχει ασκηθεί κριτική σε αυτή την ταυτοποίηση. Σε άλλες περιπτώσεις η εμπιστοσύνη εκλαμβάνεται ως εκπρόσωπος [proxy] του κοινωνικού κεφαλαίου. Γεγονός πάντως είναι πως παρά τη σημειούμενη ταύτιση και παρά ορισμένες προσπάθειες να σχεδιαστούν ποσοτικές έρευνες μεγάλης κλίμακας για να μελετήσουν το κοινωνικό κεφάλαιο, βασικά οι πληροφορίες σχετικά με το τελευταίο αντλούνται από έρευνες που κατά κύριο λόγο ή αποκλειστικά είναι έρευνες στάσεων και ως εκ τούτου ακατάλληλες για να παράσχουν πληροφορίες ως προς το ζήτημα αυτό (π.χ. οι έρευνες του Ευρωβαρομέτρου), ενώ η 'Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα' (η τελευταία περιλαμβάνει και ορισμένες ερωτήσεις σύμφωνα με τις υποδείξεις του Putnam) δεν ξεπερνά τους ενδογενείς περιορισμούς των μετρήσεων στάσεων.

Συμπερασματικά, η μελέτη του κοινωνικού κεφαλαίου θέτει εκ νέου στην ημερήσια διάταξη τη σημασία του πλαισίου μέσα στο οποίο πραγματοποιείται η έρευνα και η ανάλυση.

Το κοινωνικό κεφάλαιο στην πολιτική ατζέντα

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ευρύτερη προβολή της επίμαχης έννοιας-όρου 'κοινωνικό κεφάλαιο', η ενίσχυση της ορατότητάς της και η επέκταση και διεύρυνση της χρήσης της θα πραγματοποιηθεί δια του έργου του Robert Putnam που θα επιδράσει στον Πρόεδρο των ΗΠΑ Bill Clinton. Ο Clinton ενέταξε το κοινωνικό κεφάλαιο στην πολιτική του ατζέντα και με αυτόν τον τρόπο, εξ αντανακλάσεως, η ορατότητα της έννοιας αυξήθηκε κατακόρυφα

καθώς έγινε μηντιακό γεγονός τόσο στις ίδιες τις ΗΠΑ (Harriss 2002: 14-5), όσο και ευρύτερα· κυριολεκτικά παγκοσμιοποιήθηκε.

Εξάλλου, η νεοαποκτηθείσα ορατότητα του κοινωνικού κεφαλαίου προσέλκυσε την προσοχή όλων όσων επιδιώκουν την εξεύρεση φτηνών, εξω-οικονομικών τρόπων προκειμένου να επιλύσουν (όπως διατείνονται) διάφορα κοινωνικά προβλήματα, όπως αυτά που άπτονται της κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης, ιδιαίτερα προβλήματα που συνδέονται με ζητήματα κινητοποίησης πόρων και οικονομικού ανταγωνισμού, καθώς και της ποιότητας της κοινωνικής ζωής (βλ. Woolcock 1998: 172, Krishna & Shrader 1999). Τέτοιοι είναι οι εθνικοί και διεθνικοί οργανισμοί, όπως οι πολιτικοί και τα πολιτικά κόμματα, εθνικές κυβερνήσεις και αρμόδια υπουργεία, η Διεθνής Τράπεζα, ο ΟΟΣΑ, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κ.ο.κ.

Από την πλευρά του ο Putnam δεν είναι άμοιρος αυτής της εξέλιξης. Τουναντίον, ο ίδιος στο τελευταίο κεφάλαιο του *Bowling Alone*, που φέρει τον μάλλον προκλητικό τίτλο 'Προς μία ατζέντα για κοινωνικούς καπιταλιστές' θέτει ρητά ένα πρόγραμμα συγκεκριμένων επιδιώξεων αναφορικά με την αύξηση του κοινωνικού κεφαλαίου στις ΗΠΑ ως το έτος-όριο 2010 (2000: 402-14). Επιχειρεί λοιπόν μία καθαρά πολιτική και ιδεολογική παρέμβαση.

Ωστόσο, η εισδοχή του 'κοινωνικού κεφαλαίου' στην πολιτική ατζέντα σηματοδότησε την απώλεια αυτού που αρχικά είχε προσελκύσει το ενδιαφέρον. Η ενδογενής ασάφεια, αλλά και οι αληθοφανείς κοινοτοπίες που χαρακτηρίζουν την εκδοχή του Putnam έχουν καταστήσει το κοινωνικό κεφάλαιο έννοια θελκτική για τους επαγγελματίες της ασάφειας και του ιδεολογικού λόγου, οι οποίοι κατά κανόνα εντοπίζονται ανάμεσα στους πολιτικούς. Εξάλλου, δεν είναι τυχαίο πως προβεβλημένοι εκφραστές διαφορετικών πολιτικών ρευμάτων έλκονται από αυτό. Έτσι, ο υπέρ-συντηρητικός Francis Fukuyama, υπέρμαχος των αμερικανικών επεμβάσεων τύπου Ιράκ, ο 'τριτοδρομικός' σοσιαλδημοκράτης David Halpern ο οποίος, ειρήσθω εν παρόδω, αυτοπροσδιορίζεται ως 'ανώτερος σύμβουλος' της μονάδας στρατηγικού σχεδιασμού του σημερινού βρετανού πρωθυπουργού και, βέβαια, ο ίδιος ο κεντρώος φιλελεύθερος Robert Putnam συστρατεύονται στην επιδίωξη επέκτασης του κοινωνικού κεφαλαίου ως θεραπεία για τα παντοειδή κοινωνικά προβλήματα.

Ειδικότερα, το κοινωνικό κεφάλαιο στον Halpern (2005) σαφώς αποτελεί μια συνταγή που επαγγέλλεται μη οικονομικές λύσεις στα κοινωνικά προβλήματα, και η οποία περιλαμβάνει την ατζέντα και τον λόγο του 'τρίτου δρόμου' –όρους όπως: κοινωνική συμμετοχή και συμμετοχικότητα, εμπιστο-

σύνη, κοινωνική συνοχή, κοινωνική ενσωμάτωση, κοινότητα–, όλα όσα υποτίθεται πως οδηγούν σε μια ενίσχυση της πολιτοφροσύνης και, με αυτή την έννοια, του κοινωνικού κεφαλαίου.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Στο παρόν κείμενο αντλώντας από την κοινωνιολογική παράδοση επιχείρησα να σκιαγραφήσω ορισμένες προσεγγίσεις για το κοινωνικό κεφάλαιο, προδρομικές όσο και περισσότερο σύγχρονες όπως είναι των Bourdieu, Coleman και Portes για να δω πώς έχει μεταβληθεί η έννοια αυτή. Η κατακόρυφη αύξηση του ενδιαφέροντος για το κοινωνικό κεφάλαιο οφείλεται στην παρέμβαση του Putnam, στην οποία έγινε αναφορά ενώ παρουσιάστηκαν και ορισμένες πλευρές της πολύπλευρης κριτικής που έχει ασκηθεί στη θεώρησή του. Ακόμη, έγινε μνεία της υιοθέτησης της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου από φορείς ιδεολογικής και πολιτικής παρέμβασης. Στα όσα προηγήθηκαν διατύπωσα τον ισχυρισμό πως η κατάσταση σχετικά με το κοινωνικό κεφάλαιο, όπως είναι σήμερα, έχει οδηγήσει αφενός στη γενίκευση της χρήσης του, αφετέρου σε εννοιολογική ασάφεια και σύγχυση για το τι ουσιαστικά μπορεί να εξηγήσει.

Εξάλλου, με δεδομένο πως ο όγκος των οικονομολόγων που έχουν ασχοληθεί με αυτό, δεν αναγνωρίζουν στο κοινωνικό κεφάλαιο κοινά χαρακτηριστικά με το οικονομικό κεφάλαιο και συνεπώς δεν το προσλαμβάνουν ως μορφή κεφαλαίου (λ.χ. Fine 2001, Robinson, Schmid & Siles 2002), παραμένει επίκαιρο το εξής ζήτημα: θα θεωρήσουμε, άραγε, το κοινωνικό κεφάλαιο μία έννοια συστηματική; Δηλαδή, θα απαιτηθεί η λογική της διαύγειας και συνοχής (ουσιαστικό: κεφάλαιο, επίθετο: κοινωνικό) ή θα θεωρηθεί ως μία απλή, περιγραφική, μεταφορά; Η απάντηση στο τελευταίο ερώτημα συναρτάται με τις απαντήσεις που θα δοθούν στα παρακάτω ερωτήματα: Το κοινωνικό κεφάλαιο χρησιμοποιείται όπως το πιο σύνηθες οικονομικό κεφάλαιο; Δηλαδή ξοδεύεται, τελειώνει, αναπληρώνεται και αυτά σε τι χρόνους επισυμβαίνουν; Πώς, συγκεκριμένα, μετατρέπεται σε άλλες μορφές κεφαλαίου; Και είναι δυνατόν να μιλάμε στα σοβαρά για 'κοινωνικούς καπιταλιστές'; Τι σημαίνει αυτό για την κοινωνική διαστρωμάτωση; Πώς μπορεί να γίνει αντιληπτή η κοινωνική ζωή με τρόπο κοινωνικο-επιστημονικό; Τι σημαίνει για τις κοινωνικές συγκρούσεις το κοινωνικό κεφάλαιο κ.ο.κ.;

Ο Nan Lin στο βιβλίο του για το κοινωνικό κεφάλαιο (2003), στο οποίο δεν επεκτάθηκα λόγω χωρικών περιορισμών, διατύπωσε ίσως τη διαυγέστε-

ρη απόπειρα ανάλυσης του κοινωνικού κεφαλαίου ως μορφή κεφαλαίου ανάλογη με τις λοιπές, κυρίως με το οικονομικό. Το αποτέλεσμα όμως είναι πως δεν αντέχει τη βάσανο της κριτικής ο ισχυρισμός του για την κατάσταση του κοινωνικού κεφαλαίου. Και αυτό διότι η θεώρηση της ορθολογικής επιλογής που ακολουθεί ο Lin δεν μπορεί να δώσει πειστικές απαντήσεις στα προαναφερθέντα ερωτήματα.

Το ουσιαστικότερο ίσως πρόβλημα από κοινωνικο-επιστημονική άποψη, και αυτό συνδέται ιδιαίτερα με την ιδεολογική του διάσταση και χρήση, είναι πως οι ποικιλόμορφες κριτικές που έχουν ασκηθεί, ειδικά στις πατναμικής έμπνευσης εκδοχές του, δεν απαντώνται επί της ουσίας. Η απάντηση λοιπόν είναι πως δεν υπάρχει απάντηση στην κριτική όχι επειδή εδώ αντιμετωπίζουμε μια έξαρση της γνωστικής ασυμφωνίας του L. Festinger, ούτε επειδή υπάρχει κάτι που να ομοιάζει με τη θεσμοποίηση ενός παραδείγματος τύπου Th. Kuhn. Ουσιαστική απάντηση στις κοινωνιολογικές κριτικές δεν υπάρχει επειδή συμβαίνει κάτι το πεζό: επειδή πλέον ο περί κοινωνικού κεφαλαίου λόγος αποτελεί μέρος της ιδεολογικο-πολιτικής ατζέντας. Επιχειρείται λοιπόν είτε η απάλειψη της κριτικής δια της μη ανταπόκρισης σε αυτή είτε η ουδετεροποίησή της με την ενσωμάτωσή της ως απλά 'διαφορετικές ή κριτικές απόψεις' που και αυτές όμως αναφέρονται στο κοινωνικό κεφάλαιο –η υμνολογία για το κοινωνικό κεφάλαιο εκδοχής Putnam και οπαδών του φαίνεται να μην έχει τέλος.

Το πρόβλημα με τη χρήση του όρου 'κοινωνικό κεφάλαιο' έχει να κάνει με την υπερ-επέκταση της χρήσης του. Νομίζω πως ο όρος αυτός έχει κοινωνιολογικό ενδιαφέρον εφόσον περιοριστεί η χρήση του σε αυτό που μπορεί ουσιαστικά και με επάρκεια να εξηγήσει. Σε αυτό φαίνεται να συγκλίνουν μια σειρά συγγραφείς από την κοινωνιολογία όπως οι Swain (2003), Portes (2000), Portes & Mooney (2002), Harriss (2003), Wallace et al. (2005), Piselli (1999), Nan (2003), Trigilia (2001) και άλλοι. Αυτή δε η σύγκλιση συμβαίνει παρά τον πολυ-παραδειγματικό χαρακτήρα της κοινωνιολογίας, ο οποίος οπωσδήποτε δεν τη διευκολύνει.

Πέρα λοιπόν από απόπειρες εξοστρακισμού της κριτικής αναφορικά με το κοινωνικό κεφάλαιο, όπως και των ιδεολογικο-πολιτικών του χρήσεων του, με την επίκληση-φόβητρο του τύπου πως όποιος ασχολείται με τη συγκεκριμένη επιστήμη του και δεν αποδέχεται άκριτα την υποτιθέμενη διεπιστημονικότητα των αληθοφανειών εμπνεύσεως Putnam και Διεθνούς Τράπεζας κατρακυλά σε επιστημονικό επαρχιωτισμό (Woolcock 1998: 188, 2001: 70), αξίζει να επιχειρηθεί η ανασυγκρότηση της έννοιας κατά τρόπο συστηματικό

ώστε να δώσει ό,τι μπορεί να δώσει. Τελικά, αξίζει να αναλογιστεί κανείς αυτό που έλεγε ο Weber για την επιστημονική αλήθεια: πως είναι αυτό που επιδιώκει να είναι αληθινό για όλους αυτούς που *θέλουν* την επιστημονική αλήθεια.

Σημειώσεις

1. Οι αριθμοί των 35 και πλέον τόμων και των πλέον των 1.500 επιστημονικών άρθρων στην αγγλική που αναφέρουν στον τίτλο τους τη φράση 'κοινωνικό κεφάλαιο' προκύπτουν από έρευνα μέσω ηλεκτρονικών 'μηχανών αναζήτησης' σε παροχείς ηλεκτρονικών περιοδικών πλήρους κειμένου. Ειδικότερα, ενώ οι αναφορές στον τίτλο άρθρων του όρου κοινωνικό κεφάλαιο είναι μέχρι το 1996 ελάχιστες (εμφανίζονται περί τα 40 άρθρα που φέρουν στον τίτλο τους τον όρο αυτό), στη συνέχεια, κατά την τελευταία δεκαετία εμφανίζεται μια κυριολεκτικά έκρηξη του ενδιαφέροντος.

2. Στην *Αυτοκτονία*, ο Durkheim θα δείξει πως οι πυκνές κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται στα πλαίσια ορισμένων δευτερογενών ομάδων (π.χ. καθολικών ενοριών) μπορούν να επιδράσουν προστατευτικά για τα άτομα απομακρύνοντας τον κίνδυνο εγωιστικού τύπου αυτοκτονιών. Από την άλλη πλευρά, δεν θα αρνηθεί πως οι κοινωνικοί δεσμοί εντός μιας κοινωνικής ομάδας μπορούν να προκαλέσουν, υπό καθορισμένες κοινωνικές συνθήκες, αρνητικές επιπτώσεις στα μέλη της, ενώ θα τονίσει πως τα σχετιζόμενα με την *κοινωνική* διάσταση ποσοστά αυτοκτονίας μπορούν να ερμηνευτούν μόνο κοινωνιολογικά (Durkheim 1975: 297-300).

3. Η εμπιστοσύνη είναι, καταρχήν, *στήριξη*, όπως σημειώνει ο Jones (2001: 15917). Για τον N. Luhman η ύπαρξη εμπιστοσύνης μειώνει την ανάγκη για περίπλοκες δοσοληψίες οι οποίες είναι απόρροια του πολυσύνθετου σημερινού κόσμου, τον οποίο αντιμετωπίζει ως μη διαχειρίσιμο –γι' αυτό υπάρχει η εμπιστοσύνη. Αυτή, η εμπιστοσύνη, όμως, διαφέρει ως προς το πλαίσιό της ριζικά σε σύγκριση με την προσωπικά εδραζόμενη εμπιστοσύνη, η οποία αν και δεν αποτελούσε τη μοναδική μορφή εμπιστοσύνης οπωσδήποτε κυριαρχούσε σε προηγούμενες λιγότερο διαφοροποιημένες μορφές κοινωνίας καθώς αποτελούσε τον αυθόρμητο τρόπο αντιμετώπισης των διαφόρων κινδύνων. Είναι γενικά αληθές ότι ο σημερινός κόσμος δεν αντιμετωπίζει κινδύνους, λ.χ. φυσικούς κινδύνους, όχι τουλάχιστον με την ένταση που τους αντιμετώπιζαν οι προ-νεωτερικές κοινωνίες. Πιο σωστά, οι φυσικοί κίνδυνοι είναι σε μεγαλύτερο βαθμό ελέγξιμοι λόγω της προόδου που έχει επιτελέσει η επιστήμη και ως απόρροια των σύγχρονων τεχνολογικών εφαρμογών. Παραδείγματος χάριν, ο κίνδυνος του σεισμού και των επιπτώσεών του σήμερα μετριάζεται από την ανάπτυξη νέων τεχνολογιών δόμησης οικημάτων με υψηλό αντισεισμικό συντελεστή, με την εκπαίδευση για το τι κάνει ο καθένας όταν γίνει σεισμός, με την προσπάθεια ανάπτυξης συστημάτων προειδοποίησης κ.ο.κ. Σύμφωνα όμως με τον Beck έχει να αντιμετωπίσει ρίσκα (διακινδυνεύσεις) τα οποία σχετίζονται με την ανθρώπινη δραστηριότητα –είναι συνυφασμένα με αυτή και αποτελέσματά της. Η σύγχρονη όμως σύνθετη κοινωνία δεν είναι λιγότερο ενσωματωμένη [integrated] απ' ότι ήταν οι παρωχημένες παραδοσιακές, σύμφωνα με τους Parsons, Luhman και Giddens. Είναι όμως πιο απρόσωπη στις ρυθμίσεις που τη διέπουν –οι ρυθμίσεις δε αυτές είναι που 'θα πρέπει να δημιουργούν' εμπιστοσύνη και όχι (τόσο) οι διαπροσωπικές σχέσεις που στηρίζονται στην

προσωπική γνωριμία. Η σύγχρονη εμπιστοσύνη, καθώς επιδίωξη είναι να ελεγχθούν τα ρίσκα, είναι εμπιστοσύνη σε αφηρημένες δομές (Giddens) και για να γίνει αποδεκτή βασίζεται στην ανακλαστικότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς και στην εμφάνιση ισχυρών μηχανισμών πιστοποίησης και ελέγχου (Levi 2001, Stompka 2001). Έτσι, π.χ., το ρίσκο που ενέχει η ανάπτυξη αεροσκαφών επιχειρούν να ελέγξουν οι πιστοποιημένοι τεχνικοί έλεγχοι και διαδικασίες ελέγχου, δηλαδή με την ανάπτυξη της εμπιστοσύνης σε μια κατεύθυνση αφηρημένης δομής ελέγχου.

4. Έχει αναφερθεί ότι η διατύπωση 'κοινωνικό κεφάλαιο' εμφανίζεται κατά πρώτον σε έργα οικονομολόγων όπως είναι ο Alfred Marshall (γίνεται μνεία από τους Grootaert & Bastelaer 2001: 18) και ο John Hicks, προκειμένου να περιγράψουν τη διάκριση ανάμεσα σε προσωρινά και πάγια αποθέματα του φυσικού κεφαλαίου (Woolcock 1998: 159, 198).

5. Κατά μία παραπλήσια διατύπωση, κοινωνικό κεφάλαιο είναι 'το σύνολο των υπαρκτών ή ενδεχόμενων πόρων οι οποίοι συνδέονται με την κατοχή ενός σταθερού δικτύου, περισσότερο ή λιγότερο, θεσμοθετημένων σχέσεων αμοιβαίας γνωριμίας ή αναγνώρισης' (Bourdieu 2001, μετάφραση του γράφοντος).

6. Πολλοί άλλοι συγγραφείς που ασχολούνται με το κοινωνικό κεφάλαιο έχουν άμεση σχέση με την κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, π.χ. οι S. Baron, J. Field & T. Schuller (2002), J. Field (2003), P. A. Noguera (2001), αλλά και η L. Hanifan, ενώ και ο G. Loury σχετίζεται με ένα ζήτημα που αφορά την εκπαίδευση.

7. Έχει ενδιαφέρον ότι ο M. Granovetter, στο έργο του οποίου έχουν αναφερθεί επιδοκιμαστικά και για τη θεμελίωση των ισχυρισμών τους σειρά συγγραφέων που ασχολούνται με το κοινωνικό κεφάλαιο –λ.χ. ο J. Coleman, ο R. Putnam, ο M. Woolcock, όπως και άλλοι πολλοί–, στέκεται κριτικά απέναντι στην έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, την οποία θεωρεί χαώδη, μη χρήσιμη και προς αποφυγή (προσωπική επικοινωνία, Σεπτέμβριος 2004).

8. Η διαπίστωση πως υπάρχει και η αρνητική όψη ή η 'σκοτεινή' πλευρά, στο κοινωνικό κεφάλαιο έχει εκφραστεί και από άλλους κοινωνικούς επιστήμονες, λ.χ. τον James Putzel (1997), τον Carlo Trigilia (2001) και τον John Harriss (2002).

9. Στις 16 μορφές του μη-οικονομικού κεφαλαίου που έχουν ήδη καταγραφεί (Svendsen & Svendsen 2003: 627), μπορούμε να προσθέσουμε άλλες δύο: το 'πνευματικό κεφάλαιο' (Malloch 2003, Berger & Hefner χ.χ.) και το 'αδελφικό κεφάλαιο' (Sharad 2004).

10. Ο S. Szreter (2002: 575-57) προσδιορίζει την πατρότητα αυτής της διάκρισης στους Gittell και Vidal. Βλ. επίσης Woolcock & Narayan (2000).

11. Η γνωστή διάκριση του Granovetter ανάμεσα σε ασθενείς και ισχυρούς δεσμούς, που αντιστοιχούν στις σχέσεις που έχει κανείς με τους 'γνωστούς των γνωστών' του ή στους δεσμούς ανάμεσα στα μέλη μιας οικογενείας ή σε στενούς φίλους, έχει αξιοποιηθεί για να διατυπωθεί η διάκριση ανάμεσα σε 'γεφύρωμα' [bridging] και 'συγκόλληση' [bonding] ως μορφές του κοινωνικού κεφαλαίου. Κατ' αναλογία με τους ασθενείς και τους ισχυρούς δεσμούς, η πρώτη μορφή αποτελεί 'γέφυρα' ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, ενώ η δεύτερη δρα προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης της συνοχής των μελών μίας πρωτογενούς ή στενής ομάδας και έτσι τη 'συγκολλά'· βλ. σχετικά Granovetter (1973, 1983), Svendsen (2006).

12. Περιοδικό *Stato e Mercato*, No 57, Δεκέμβριος 1999 –τα άρθρα είναι των Arnaldo Bagnasco, Allesandro Pizzorno, Forunata Piselli, και Carlo Trigilia (αντίστοιχα σσ. 351-72, 373-94, 395-418 και 419-40). Στη συνέχεια, τα περισσότερα από αυτά εμφανίστηκαν σε διάφορες εκδοχές στην αγγλική, αλλά δεν έχουν γίνει ευρύτερα γνωστά.

13. Οι Haerpfer, Wallace & Raiser (2005), θεωρούν πως μόνο το τυπικό κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να μετρηθεί. Αλλά η υιοθέτηση ενός τέτοιου διαχωρισμού σημαίνει πως το άτυπο κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να μελετηθεί με ενθνογραφικές μεθόδους. Προς αυτή την κατεύθυνση έχει εμφανιστεί μία κινητικότητα, βλ. Svendsen (2006), Koniordos (2005).

Βιβλιογραφικές αναφορές

Bagnasco, A. (2003). 'Social Capital in Changing Capitalism', *Social Epistemology* 17 (4): 359-80.

Baron, S., Field J. & Schuller, T. (επιμ.) (2002). *Social Capital: Critical perspectives*. Oxford: Oxford University Press.

Berger, P.L. & Hefner, R. W. (χ.χ.). 'Spiritual Capital in Comparative Perspective'. Institute for the Study of Economic Culture, Institute on Religion and World Affairs, University of Boston, mimeo.

Bourdieu, P. (1986). *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. London: Routledge and Kegan Paul.

Bourdieu, P. (1994). 'Κοινωνικό Κεφάλαιο: Προσωρινές σημειώσεις', στο Ν. Παναγιωτόπουλου (επιμ.), *Π. Μπουρντιέ: Κείμενα Κοινωνιολογίας*. Αθήνα: Δελφίνι.

Bourdieu, P. (2001). 'Forms of Capital', στο M. Granovetter & R. Swedberg (επιμ.), *The Sociology of Economic Life*. β΄ έκδοση, Boulder: Westview.

Bourdieu, P. & Wacquant, L. (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press.

Coleman, J. S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Coleman, J. S. & Hoffer, T. (1987). *Public and Private Schools: The impact of community*. New York: Basic Books.

Collins, R. (1998). *The Sociology of Philosophies: A Global Theory of Intellectual Change*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.

Durkheim, E. (1960 [1902]). *Suicide: A study in sociology*. London: Routledge and Kegan Paul.

Durkheim, E. (1960). *Division of Labour in Society*. Glencoe: The Free Press of Glencoe.

Field, J. (2003). *Social Capital*. London: Routlege.

Fine, B. (2001). *Social Capital versus Social Theory: political economy and social science at the turn of the millennium*. London: Routledge.

Friedkin, N. E. (2004). 'Social Cohesion', *Annual Review of Sociology*, 30: 409-25.

Fuchs, S. (2001). *Against Essentialism: A theory of culture and society*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Gozzi, R. (2003). 'Social Capital: Metaphor or Oxymoron' στο R. Gozzi (επιμ.), 'Metaphors in Action', *Review of General Semantics*, σελ. 434-35.

Granovetter, M. (1973). 'The Strength of Weak Ties', *American Journal of Sociology*, 78 (6): 1360-1380.

Granovetter, M. (1983). 'The Strength of Weak Ties: A network theory revisited', *Sociological Theory*, 1: 201-233.

Grootaert, Ch. & Van Bastelaer T. (2001). 'Understanding and measuring Social capital: A synthesis of findings and recommendations from the Social Capital Initiative' στο The World Bank, *Social Capital Initiative*, Working Paper No. 24, Washington: The World Bank.

Haerpfer, C. W., Wallace, C. & Raiser, M. (2005). 'Social Capital and Economic Performance in Post-Communist Societies', στο S. M. Koniordos (επιμ.), *Networks, Trust and Social Capital*. Aldershot: Ashgate.

Halpern, D. (2005). *Social Capital*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hanifan, L. J. (1916). 'The Rural School Community Center', *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 'New Possibilities in Education', 67: 130-138, September.

Harriss, J. (2002). *Depoliticizing Development: The World Bank and social capital*. London: Anthem Press.

Harriss, J. & De Renzio, P. (1997). 'Missing Link or Analytically Missing: The concept of social capital. An introductory bibliographical essay', *Journal of International Development*, 9 (7): 919-37.

Hunter, B. H. (2006). 'Taming the Social Capital Hydra? Indigenous poverty, social capital theory and measurement', Centre for Aboriginal Economic Policy Research, Australian National University, mimeo.

Jackman, R. W. & Miller, R. A. (1998). 'Social Capital and Politics', *Annual Review of Political Science*, 1: 47-73.

Jacobs, J. (1961). 'The Uses of City Neighborhoods', στο *The Death and Life of Great American Cities*, κεφάλαιο 6, London: Jonathan Cape. Διατίθεται στο E. Ostrom & T. K. Ahn (2002) (επιμ.). *Foundations of Social Capital*. Cheltenham: Edward Elgar.

Jones, K. (2001). 'Trust: Philosophical aspects', στο *The International Encyclopedia of the Social and the Behavioral Sciences*, σελ. 15917-22.

Jordan, Z. A. (1971). *Karl Marx: Economy, class and social revolution*. London: Michael Joseph.

Koniordos, S. M. (2005). 'Informal Support Networks in the Making of Small Independent Businesses: Beyond "Strong" and "Weak" Ties?', στο S. M. Koniordos (επιμ.). *Networks, Trust and Social Capital*. Aldershot: Ashgate.

Krishna, A. & Shrader, E. (1999). 'Social Capital Assessment Tool'. Washington DC: The World Bank, προσβάσιμο από: http://lnweb18.worldbank.org/External/lac/lac.nsf/All+by+ Category/8650DEC171ACFEB185256 AB9006751BF?OpenDocument.

Κωνσταντακόπουλος Σ. (2005). 'Το Κοινωνικό Κεφάλαιο στους Alexis de Tocqueville και Robert D. Putnam: Συνέχειες και ασυνέχειες', *Κοινωνία Πολιτών*, 10: 48-53.

Levi, M. (2001). 'Trust: Sociology of' στο *The International Encyclopedia of the Social and the Behavioral Sciences*, σελ. 15922-26.

Lin, N. (2003). *Social Capital: A theory of social structure and action*. Cambridge: Cambridge University Press.

Loizos, Peter (2002). 'Are Refugees Social Capitalists?', στο S. Baron, J. Field & T. Schuller, (επιμ.), *Social Capital: Critical Perspectives*. Oxford, Oxford University press.

Loury, G. C. (1977). 'A Dynamic Theory of Racial Income Differences', στο P. A. Wallace and A. LeMond (επιμ.), *Women, Minorities, and Employment Discrimination*. Lexington, MA: D. C. Heath.

Malloch, T. R. (2003). 'Social, Human and Spiritual Capital in Economic Development'. Templeton Foundation, Working Group of the *Spiritual Capital Project*, Harvard University, mimeo.

Μαρξ, Κ. (1978). Το *Κεφάλαιο: Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμος πρώτος. Μτφρ. Π. Μαυρομάτη, Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1989-92). *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τρεις τόμοι. Μτφρ. Δ. Διβάρης, Αθήνα: Εκδόσεις Στοχαστής.

Noguera, P. A. (2001). 'Transforming Urban Schools Through Investments in the Social Capital of Parents', στο S. Saegert, J. P. Thompson & M. R. Warren (επιμ.), *Social Capital and Poor Communities*. New York: Russel Sage Foundation.

Παναγιωτοπούλου, Ρ. & Παπλιάκου, Β. (υπό έκδοση, 2006). '΄Οψεις Συγκρότησης του Κοινωνικού Κεφαλαίου στην Ελλάδα', *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, σελ. 38.

Parkin, F. (1978). *Class Inequality and Political Order*. London: Paladin/Granada.

Pawar, M. (2006). 'Social Capital?', *The Social Science Journal*, υπό έκδοση.

Pisseli, F. (1999). 'Social Capital as Situational and Dynamic Concept', ανέκδοτη αγγλική μετάφραση του 'Capitale sociale: un concretto situazionale e dinamico', *Stato E Mercato*, No 57: 395-417 Dicembre.

Portes, A. (1998). 'Social Capital: Its origins and applications in modern sociology', *Annual Review of Sociology*, 24: 1-24.

Portes, A. (2000). 'The Two Meanings of Social Capital', *Sociological Forum*, 15: 1-12.

Portes, A. & Landolt, P. (1996). 'Unresolved Mysteries: The Tocqueville Files II: The downside of social capital', *The American Prospect*, 7 (26), May 1-June 1.

Portes, A. & Landolt, P. (2000). 'Social Capital: Promise and pitfalls of its role in development', *Journal of Latin American Studies*, 32: 529-47.

Portes, A. & Mooney, M. (2002). 'Social Capital and Community Development', στο M. F. Guillén, R. Collins, P. England & M. Meyer (επιμ.), *The New Economic Sociology: Developments in an emerging field*. New York: Russell Sage Foundation.

Portes, A. & Sensenbrenner, J. (1993). 'Embeddedness and Immigration: notes on the social determinants of economic action', *American Journal of Sociology*, 98 (6): 1320-50.

Putnam, R. D. (1993). 'The Prosperous Community: Social capital and public life'. *The American Prospect*, 4 (13), March 21.

Putnam, R. D. (1995). 'Bowling Alone: America's declining social capital-An Interview with Robert Putnam', *Journal of Democracy*, 6 (1): 65-78.

Putnam, R. D. (1995). 'Tuning In, Tuning Out: The strange disappearance of social capital in America', *Political Science and Politics*, 28: 664-83.

Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The collapse and revival of American community*. New York: Touchstone.

Putnam, R. D. (2002). 'Proposed Questions for CPS Supplement on Social Capital', στο L. Hudson & C. Chapman. 'The Measurement of Social Capital in the United States'. Paper for the *OECD-ONS International Conference on the Measurement of Social Capital*. London, 25-27 September, σελ. 12-14.

Putnam, R. D. with Leonardi, R. & Nanetti, R. Y. (1993). *Making Democracy*

Work: Civic traditions in modern Italy. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Putzel, J. (1997). 'Accounting for the 'Dark Side' of Social Capital: Reading Robert Putnam on democracy', *Journal of International Development*, 9 (7): 939-39.

Quibria, M. G. (2003). 'The Puzzle of Social Capital: A critical review', *Asian Development Bank- Economics and Research Department Series*, No 40, May.

Robinson, L. J., Schmid, A. & Siles, M. E. (2002). 'Is Social Capital Really Capital?', *Review of Social Economy*, 60 (1): 1-21, March.

Scott, J. (2000), *Social Network Analysis: A handbook*, London: Sage.

Sharad, C. (2004). *Fraternal Capital: Peasant-workers, self-made men, and globalization in provincial India*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.

Stompka, P. (2001). 'Trust: Cultural concerns', στο *The International Encyclopedia of the Social and the Behavioral Sciences*. σελ. 15913-17.

Svendsen, G. L. H. (2006). 'Studying Social Capital *in situ*: A qualitative approach', *Theory and Society*, 35: 39-70.

Svendsen, G. L. H. & Svendsen, G. T. (2003). 'On the Welfare of Nations: Bourdieuconomics and social capital', *Theory and Society*, 32: 607-31.

Swan, N. (2003). 'Social Capital and Its Uses'. *Arch. europ. sociol.*, 44 (2): 185-212.

Szreter, S. (2002). 'The State of Social Capital: Bringing back in power, politics and history', *Theory and Society*, 31: 573-621.

Σωτηρόπουλος, Δ. (επιμ.) (2004). *Η Άγνωστη Κοινωνία Πολιτών*. Αθήνα: εκδόσεις Ποταμός.

Tarrow, S. (1996). 'Making Social Science Work Across Space and Time: A critical reflection on Robert Putnam's Making Democracy Work', *The American Political Science Review*, 90(2): 389-97.

Τόντι, Α. (2005). 'Το Κοινωνικό Κεφάλαιο στο Έργο των James Coleman και Pierre Bourdieu', αδημοσίευτη εργασία.

Trigilia, C. (2001). 'Social Capital and Local Development', *European Journal of Social Theory*. 4(4): 427-442.

Wallace, C. et al. (2005). 'Conceptual Framework and Indicators for Social Capital', στο *European Observatory on the Social Situation, Social Cohesion, Trust and Participation*. paper one, Aberdeen Centre for European Social Research, University of Aberdeen, mimeo, σελ. 54.

Wolllenbaek, D. & Selle, P. (2002). 'Does Participation in Voluntary Associations Contribute to Social Capital? The impact of intensity, scope and type', *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 31, (1): 32-61.

Woolcock M. (2001). 'The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcomes', *Canadian Journal of Policy Research*, 2(1): 65-88.

Woolcock, M. (1998). 'Social Capital and Economic Development: Towards a theoretical synthesis and policy framework', *Theory and Society*, 27: 151-208.

Woolcock, M. & Narayan, D. (2000). 'Social Capital: Implications for development theory, research and policy', *The World Bank Research Observer* 15 (2): 225-49.